

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
FILOZOFICKÁ FAKULTA
HISTORICKÝ ÚSTAV

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

VÝUKA ČEŠTINY V RODINĚ JANA NEPOMUKA ZE
SCHWARZENBERGU. UČEBNICE ČEŠTINY URČENÁ JOSEFOVI ZE
SCHWARZENBERGU

Vedoucí práce: PhDr. et Dr. phil. Ivo Cerman, Ph.D.

Autor práce: Jana Psotková

Studijní obor: HIS-BOH

Ročník: 3.

2011

Prohlášení

Prohlašuji, že svoji bakalářskou práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své bakalářské práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

České Budějovice 12. května 2011

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala svému vedoucímu bakalářské práce PhDr. et Dr. phil. Ivo Cermanovi, Ph.D. za jeho odborné vedení, cenné rady a podnětné nápady i připomínky, kterými mi pomohl tento text sepsat, a rovněž za poskytnutí rukopisu jeho nové knihy *Šlechtická kultura v 18. století*, jehož prostřednictvím mi byl při psaní této práce také nápomocen. Velký dík patří i pracovníkům Státního oblastního archivu v Třeboni jak na jeho třeboňském pracovišti, tak na jeho pracovišti v Českém Krumlově, kteří mi ochotně a obětavě pomáhali vyhledat archivní materiál pro tuto práci. Za vstřícnost a ochotné zaslání některých článků užitých v této práci bych zde pak ráda poděkovala profesorovi Vídeňské univerzity Dr. Stefanovi Michaelu Newerklovi. V neposlední řadě náleží díky také mé rodině a přátelům, kteří mě podporovali po celá má studia a měli pro mě pochopení i v průběhu vzniku této práce.

Anotace

Předmětem zájmu bakalářské práce je výuka češtiny v rodině Jana Nepomuka ze Schwarzenbergu, především pak učebnice *Knjžka k učenj se česky*, která vznikla roku 1778 pro výuku mladého knížete Josefa ze Schwarzenbergu. Cílem bakalářské práce je rozbor této učebnice po obsahové i formální stránce, její srovnání s gramatikami 18. století a přibližné určení jejího autorství.

Práce je rozvržena do pěti kapitol. V úvodu práce rozebírám použitou literaturu a archivní prameny. První dvě kapitoly se věnují českému jazyku v 18. století. Nejdříve obecně jeho stavu v 18. století, následně českému lingvistickému bádání v 18. století. Třetí kapitola se pokouší o nastínění vztahu české šlechty k českému jazyku v období od 16. do 18. století. Čtvrtá kapitola soustřeďuje pozornost na znalost a výuku českého jazyka v rodě Schwarzenbergů. Stěžejní částí práce je kapitola pátá, která obsahuje rozbor zkoumané učebnice z hlediska metody výuky, obsahu, jazyka a autorství. V závěru práce shrnuji poznatky, k nimž jsem svým výzkumem dospěla.

Annotation

The present Bachelor's thesis deals with the education for Czech language at the family of Johann Nepomuk von Schwarzenberg. Our account is based on the textbook *Knjžka k učení se česky*, which was written in 1778 for the young prince Joseph of Schwarzenberg. The study endeavours to reconstruct the contents and the form of the manual. Secondly, I attempt to make a comparative analysis of our textbook with Czech grammar manuals from the 18th century. Furthermore, I try to identify its author.

The Bachelor's thesis is divided into five chapters. The introduction surveys the current scholarship related to the subject of our research and the archival sources. The first two chapters discuss the development of Czech language in the 18th century. I describe the situation of the Czech language in the 18th century and the developments of the Czech linguistic research in the 18th century. The third chapter explores the Bohemian aristocracy's relation to the Czech language in the period from the 16th to the 18th century. The fourth chapter presents the history of Czech language within the Schwarzenberg family. The fundamental part of our work is the fifth chapter, which analyzes the Schwarzenberg textbook and addresses the following problems: the method of the linguistic education, the contents, the language and the authorship of the textbook. In conclusion I sum up the results of my research.

Obsah

1	Úvod	7
2	Situace českého jazyka v 18. století	11
3	České jazykovědné bádání v 18. století	17
3.1	Purismus	18
3.1.1.	Purismus v poslední třetině 17. století a v 1. polovině 18. století	20
3.1.2	Purismus ve 2. polovině 18. století	22
3.2	Nepuristická linie a historický přístup v české jazykovědě 18. století	30
4	Vztah české šlechty k českému jazyku v 17. a 18. století	39
4.1	Období do roku 1620	39
4.2	Období třicetileté války 1620 – 1648	42
4.3	Období 2. poloviny 17. století	45
4.4	První polovina 18. století	48
5	Schwarzenbergové a český jazyk do generace knížete Josefa ze Schwarzenbergu	52
6	Učebnice češtiny knížete Josefa ze Schwarzenbergu	56
6.1	Metoda výuky v učebnici	59
6.2	Obsah učebnice	61
6.3	Pravopis učebnice	64
6.3.1	Úzus pro foro externo – pravopis nadpisů učebnice	64
6.3.2	Úzus pro foro interno – pravopis textu učebnice	66
6.4	Nespisovné jevy v učebnici	70
6.5	Slovní zásoba učebnice	72
6.6	Autorství učebnice	72
7	Závěr	76
	Seznam použitých pramenů a literatury	79
	Prameny	79
	Prameny archivní:	79
	Prameny vydané:	79
	Literatura	80
	Internetové zdroje	83
	Seznam zkratk	85
	Seznam obrazových příloh	86
	Obrazová příloha	87

1 Úvod

Ve své bakalářské práci se věnuji tématu výuky češtiny v rodině Jana Nepomuka ze Schwarzenbergu, a to především na základě rukopisné učebnice češtiny s názvem *Knjžka k učenj se česky*¹, vytvořené roku 1778 pro výuku budoucího knížete Josefa Jana ze Schwarzenbergu. Můj výzkum se týká především období, z něhož Josefova učebnice češtiny pochází, tedy sedmdesátých a osmdesátých let 18. století, a obecněji, v souvislosti se srovnáním schwarzenberského vztahu k českému jazyku s ostatní českou šlechtou a hledáním možného zdroje či autora této učebnice, v podstatě také celé druhé poloviny 18. století. V průběhu práce však přihlížím i k obdobím předešlým, tedy 17. a první polovině 18. století, abych na nich mohla příčinně objasnit stav českého jazyka v předvečer národního obrození, nastínit na nich vývoj českého pravopisu a popsat na nich vyvíjející se postoj české šlechty k češtině.

Má práce sleduje v podstatě dva základní cíle. Prvním z nich je osvětlení výuky češtiny v rodinách vyšší šlechty v daném období na příkladu Schwarzenbergů, a to prostřednictvím rozboru učebnice češtiny knížete Josefa v poslední kapitole práce. Druhým cílem mé práce je pak vyvrácení různých mýtů, vycházejících z tvrzení, které předkládá většina dobových spisů z 18. století, především obran českého jazyka² a různých průzkumů³, ale i publikací z 19. století – totiž že češtinu používaly v 18. století pouze venkovské vrstvy a vrstvy šlechtické jí ignorovaly, neužívali jí vůbec, ani se jí neučili a hovořily pouze francouzsky a německy. Mimo jiné tedy poukazují na to, že toto tvrzení není možné zobecnit na všechny zástupce šlechty v Čechách po celé 18. století a na to, že mu není možno přiřknout absolutní platnost. Vztahu české šlechty k češtině v období od 16. do 18. století a postoji jejích vybraných zástupců, Schwarzenbergů, k českému jazyku od poloviny 17. století se tedy věnuji ve třetí a čtvrté kapitole.

---

¹ SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, Schwarzenbergové - Sbírká rukopisů, č. 77.

² Příčinu úpadkové situace češtiny v nezájmu šlechticů o domácí jazyk viděl např. už Balbín ve své obraně, kterou poprvé vydal až František Martin Pelcl a později podrobně rozebral Albert Pražák (A. PRAŽÁK, *Národ se bránil. Obrany národa a jazyka českého*, Praha 1945, s. 65 – 85.). Z Balbínovy obrany sepsané již ve druhé polovině 17. století pak vycházeli povětšinou mnozí další autoři obran českého jazyka.

³ Například průzkum Jana Millera, provinciála jeziuitského řádu, z roku 1700, z jehož údajů vyplývá, že čeština byla řečí selskou, ve městech jí mluvila pouze jedna třetina obyvatelstva (nejchudší vrstvy) a česká a moravská šlechta byla plně germanizována „a česky z ní rozuměl je málokdo“. Tento průzkum byl zřejmě tendenčně ovlivněn. Viz: Josef PETRÁŇ a kol., *Počátky českého národního obrození. Společnost a kultura v 70. až 90. letech 18. století*, Praha 1990, s. 233.).

Těžištěm mé práce je přitom rozbor výše uvedené učebnice češtiny. Podrobněji se v něm zaměřuji především na metodu výuky, kterou učebnice uplatňuje, rozebírám v něm zvláštnosti ve slovní zásobě, v pravopise a tvarosloví, jež jsou v učebnici užity, a pokouším se také interpretovat obsah dialogových pasáží učebnice a poukázat na převažující významový charakter slov v jejím lexiku. Na základě předchozího výzkumu, dále podrobného probádání stavu české jazykovědné činnosti ve druhé polovině 17. a po celé 18. století a neméně také na základě probádání archivního materiálu, týkajícího se Jana Nepomuka, Josefa i Karla I. ze Schwarzenbergu, se pak zamyslím i nad možným autorstvím učebnice (učebnice je totiž anonymní) a nastiňuji, komu by ho bylo možné přiřknout a komu naopak nikoli. Vycházejíc ze stejných základů se pak snažím zjistit, které české gramatice je Josefova učebnice češtiny nejbližší a která by tedy mohla být její předlohou či zdrojem.

Protože k osvětlení látky své bakalářské práce považuji za nutné seznámit nejdříve čtenáře s celkovým stavem českého jazyka v 18. století, o němž mnoho vypovídá i gramatická stránka mnou rozebírané učebnice, a protože, jak jsem již výše uvedla, chci učebnici srovnat se soudobými gramatikami a objasnit s jejich pomocí její autorství a východisko, zařazuji na začátek své práce dvě kapitoly věnující se právě těmto tématům. Nejdříve se v první kapitole snažím nastínit vývoj a stav českého jazyka v 18. století, ve druhé kapitole se pak snažím zhruba nastínit stav české jazykovědy v 18. století a charakterizovat oba její proudy – jak proud puristický, tak i ten nepuristický, vycházející z historických vývojových tendencí češtiny. V obou těchto kapitolách přitom vycházím z podobných publikací, především z odborných lingvistických prací Jaroslava Poráka⁴, Václava Křístka⁵ nebo Bohuslava Havránka⁶, z různých kapitol publikace *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*⁷ a z *Historické mluvnice* češtiny od Arnošta Lamprechta a kolektivu⁸. V oblasti popisu vnějších okolností, které stav českého jazyka během 17. a 18. století ovlivnily, pak

---

⁴ Jaroslav PORÁK, *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*, Praha 1979; Týž, *Český jazyk*, in: Josef Petráň (ed.), *Počátky českého národního obrození. Společnost a kultura v 70. až 90. letech 18. století*, Praha 1990, s. 233 – 240.

⁵ Václav KŘÍSTEK, *Etapy vývoje českého jazyka v starším období a poznámky o staročeských pravopisných systémech*, in: J. Porák (ed.), *Chrestomatie k vývoji českého jazyka (13. – 18. století)*, Praha 1979, s. 9 – 17; Týž, *Staročeské pravopisné systémy*, in: Jaromír Bělíč – Adolf Kamiš – Karel Kučera (edd.), *Malý staročeský slovník*, Praha 1978, s. 693 – 698.

⁶ Bohuslav HAVRÁNEK, *Vývoj českého spisovného jazyka*, Praha 1980; Týž, *Historická mluvnice češtiny*, Praha 1986.

⁷ Jana PLESKALOVÁ (ed.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*, Praha 2007.

⁸ Arnošt LAMPRECHT – Dušan ŠLOSAR – Jaroslav BAUER, *Historická mluvnice češtiny*, Praha 1986.

využívám jako informačního zdroje také publikace *Od baroka k romantismu*⁹, jejímž autorem je Josef Hanzal. Pro vhled do stavu české literární produkce, kterému v těchto i v ostatních kapitolách věnuji jen minimální pozornost, a opět k popisu vnějších okolností, jež český jazyk v 18. století ovlivnily, užívám i některých literárněvědných příruček, například *Dějiny české literatury I*, jejichž hlavním redaktorem byl Josef Hrabák¹⁰, *Dějiny české literatury II* Jaroslava Vlčka¹¹, *České literatury národního obrození*¹² nebo kapitoly Jiřího Pokorného a Karla Bezděka o české literární kultuře¹³ v publikaci *Počátky českého národního obrození*. Pro kapitolu o českém purismu jsem pak shromáždila některé studie Tilmana Bergera¹⁴ z Univerzity v Tübingen, který se purismem poměrně intenzivně zabývá, stejně jako Stefan Michael Newerkla¹⁵ z Vídeňské univerzity, z jehož studií k tomuto tématu rovněž čerpám.

Po dvou úvodních kapitolách o českém jazyce pak přecházím ke kapitole třetí, v níž se věnuji již výše zmíněné charakteristice vztahu a postoje českých šlechtických rodin k českému jazyku v průběhu 17. a 18. století, přičemž zároveň také nastiňuji jejich ostatní jazykovou znalost a vyjadřuji se k příčinám jejich multilingvismu v 18. století. Strukturu této kapitoly rozčleňuji po vzoru svého nejvýznamnějšího zdroje, který mi je k tomuto tématu nápomocný, knihy Jana Muka *Po stopách národního vědomí české šlechty pobělohorské*¹⁶, po jednotlivých generacích českých šlechticů po roce 1620.

---

⁹ Josef HANZAL, *Od baroka k romantismu*, Praha 1987.

¹⁰ Josef HRABÁK a kol., *Dějiny české literatury I. Starší česká literatura*, Praha 1959.

¹¹ Jaroslav VLČEK, *Dějiny české literatury II*, Praha 1951.

¹² Dalibor TUREČEK, *Česká literatura národního obrození*, Pedagogická fakulta JU České Budějovice 1995.

¹³ Jiří POKORNÝ – Karel BEZDĚK, *Česká literární kultura*, in: J. Petráň (ed.), *Počátky*, s. 240 – 249.

¹⁴ Tilman BERGER, *Z dějin českého pravopisu: Jan Václav Pól*, In *Slavisches Seminar der Universität Tübingen* [online]. Tübingen: Universität Tübingen, 1999, posl. aktualizace 14. 1. 2011 [cit. 26. dubna 2011]. Dostupné na: <<http://homepages.uni-tuebingen.de/tilman.berger/Publikationen/Pohl.pdf>>; též, *Dobrovský und die Orthografiereform seiner Zeit*, in: Václav Vavřínek – Hana Gladkova – Karolina Skwarska (edd.), *Josef Dobrovský. Fundator studiorum slavivorum. Sborník příspěvků z mezinárodní konference Praha 2003*, Praha 2004, s. 393 – 402; též, *Příspěvek Jana Václava Póla k vývoji slovanské jazykovědy*. In *Slavisches Seminar der Universität Tübingen* [online]. Tübingen: Universität Tübingen, 2008, s. 6 – 8, posl. aktualizace 25. 4. 2010 [cit. 26. dubna 2011]. Dostupné na: <<http://homepages.uni-tuebingen.de/tilman.berger/Texte/handouts.html>>; též, *Argumentace reformátorů českého pravopisu mezi lety 1780 – 1850*. In *Slavisches Seminar der Universität Tübingen* [online]. Tübingen: Universität Tübingen, 2010, s. 5, posl. aktualizace 25. 4. 2010 [cit. 27. dubna 2011]. Dostupná na: <<http://homepages.uni-tuebingen.de/tilman.berger/Publikationen/Brno2010.pdf>>.

¹⁵ Stefan Michael NEWERKLA, *Johann Wenzel Pohl – Sprachpurismus zwischen Spätbarock und tschechischer Erneuerung*, in: Gertraude Zand – Jiří Holý (edd.), *Das tschechische Barock. Sprache, Literatur, Kultur. České baroko. Jazyk, literatura, kultura*, Frankfurt – Wien 1999, s. 49 – 67; TÝŽ, *Tschechischlehrbücher auf dem Gebiet des heutigen Österreich seit der Thronbesteigung Maria Theresias (1740) bis zum Ende der Vormärzzeit (1848)*, diplomová práce, Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien, Wien 1996.

¹⁶ Jan MUK, *Po stopách národního vědomí české šlechty pobělohorské*, Praha 1931.

Domnívám se, že pouze tak se mi může podařit plně vylíčit příčiny postupujícího úpadku zájmu o češtinu mezi českou šlechtou 17. a 18. století. Významné informace k danému tématu čerpám také například z Hrochovy knihy *Na prahu národní existence*¹⁷, z Kutnarovy knihy *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus*¹⁸ nebo Křenových *Historických proměn češtví*¹⁹. Významně vycházím také z jazykové charakteristiky soudobých, do dnešní doby vydaných písemných pramenů, pocházejících právě z českého šlechtického prostředí 18. století. Kapitulu prokládám i poznatky z oblasti vztahu habsburského rodu k českému jazyku, k čemuž mi je bezpochyby cenným zdrojem informací článek *Tschechischunterricht in der Habsburgerfamilie ab 1526*²⁰.

Na kapitolu čtvrtou pak navazují kapitolou pátou, v níž popisují znalost češtiny v rodě Schwarzenbergů v generacích před narozením knížete Josefa a komentují, zda-li je výuka češtiny v Josefově generaci výjimkou či naopak pokračováním rodové tradice. Kromě různých archiválií²¹, dokazujících užití češtiny ve schwarzenberském rodě, mi zde jako informační východisko výrazně slouží dvě německé publikace mapující dějiny schwarzenberského rodu²², vedle nich i některé české publikace²³ stejného typu. Podrobnosti o výchově a studiu samotného Josefa ze Schwarzenbergu pak osvětluji jak pomocí jeho životopisu, sepsaného Antonínem Markusem²⁴, tak i prostřednictvím knihy *Tragický bál*²⁵ od Mileny Lenderové.

---

¹⁷ Miroslav HROCH, *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*, Praha 1999.

¹⁸ František KUTNAR, *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus. Příspěvek k národnímu a společenskému obsahu češtví doby obrozenské*, Praha 2003.

¹⁹ Jan KŘEN, *Historické proměny češtví*, Praha 1992.

²⁰ T. BERGER, *Tschechischunterricht in der Habsburgerfamilie ab 1526*, Wiener Slavistisches Jahrbuch 46, Wien 2000.

²¹ SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, RAS, prim., F. P. b., fasc. 447, Josef Adam.

SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, RAS, prim., F. P. b., fasc. 507 a 508, Josef Jan Nepomuk.

SOA Třeboň, RAS, sekund., kart. 109, 115 a 116.

²² Adolph BERGER, *Das Fürstenhaus Schwarzenberg*, Leipzig 1866; Karl SCHWARZENBERG, *Geschichte des reisschständischen Hauses Schwarzenberg*, Neustadt an der Aisch 1963.

²³ Antonín MARKUS, *Rod knížat ze Schwarzenberku*, Třeboň 1936; Jiří ZÁLOHA, *Stručné dějiny rodu knížat ze Schwarzenberku*, Hluboká nad Vltavou 1990.

²⁴ A. MARKUS, *Josef kníže ze Schwarzenberku*, Tradice č. 1, Třeboň 1934, s. 2 – 3.

²⁵ Milena LENDEROVÁ, *Tragický bál. Život a smrt Pavlína ze Schwarzenberku*, Praha a Litomyšl 2004.

2 Situace českého jazyka v 18. století²⁶

Téměř všechny jazykovědné knihy zabývající se historickým vývojem českého jazyka uvádějí, že období 18. století bylo dobou úpadku češtiny, který byl vyvolán nepříznivými vlivy následujícími po roce 1620. Nejvíce se tento úpadek projevil v prvních dvou třetinách 18. století. Velmi oslabena byla v tomto období hlavně pozice spisovného českého jazyka, protože během emigračních vln v první polovině 17. století po bitvě na Bílé hoře opustily Čechy hlavně ty společenské vrstvy, v nichž se především uplatňovaly nejdůležitější funkce spisovné češtiny (šlechta, měšťané, vrstva vzdělanců a inteligence, spisovatelé); tyto funkce českého spisovného jazyka tedy v dalších desetiletích začaly být pozvolna nahrazovány a počátkem 18. století byly postupně úplně nahrazeny němčinou a zčásti i latinou²⁷. Čeština pobělohorskou emigrační vlnou ztratila nejen podstatnou část čtenářů českých knih, ale především jejich potenciálních autorů. České knihy sice po roce 1620 vydávány být nepřestaly, ale vycházely v nižším počtu a jejich jazyková úroveň se (také vlivem purismu) zvláště ve druhé polovině 17. století stále snižovala. Kodifikace spisovné češtiny tedy nemohla být udržována a obnovována dostatečným množstvím kvalitních knih a až do posledních desetiletí 18. století se udržovala pouze v českých knihách humanistického období 16. a zčásti 17. století. Po téměř 200 let tak norma českého jazyka zůstávala v zásadě neměnná a jejím základem byl bratrský pravopis 16. století²⁸.

Bratrský pravopis vycházel z dřívější Husovy pravopisné soustavy, tzv. pravopisu diakritického, založeného na ortografických pravidlech udávaných spisem *Orthographia Bohemica* (dále pouze *Ortographia B.*; dodnes není prokázáno, zda-li jde opravdu o spis Husův, vedle něj je za možného autora považován také Jan z Holešova; podobně se badatelé rozcházejí také v dataci vzniku tohoto spisu – bývá kladen mezi rok 1406 a čtyřicátá léta 15. století)²⁹. Hlavním smyslem diakritického pravopisu bylo reformovat zápis českých hlásek tak, aby se upustilo od jejich zápisu pomocí spřežek a každé originální české hlásce (čeština má více fonému než je znaků latinské abecedy) se přisoudil jeden originální grafém. Proto *Ortographia B.* zachovala jen jedinou spřežku,

²⁶ Nejpodrobněji o ní pojednává: J. PORÁK, *Humanistická čeština*.

²⁷ Jan MUKAŘOVSKÝ – Josef HRABÁK (edd.), *Dějiny české literatury. Starší česká literatura*, Praha 1959, s. 455; J. POKORNÝ – K. BEZDĚK, *Česká literární kultura*, s. 241.

²⁸ J. PORÁK, *Český jazyk*, s. 233 – 234.

²⁹ Jana PLESKALOVÁ – Ondřej ŠEFČÍK, *Pravopis*, in: Jana Pleskalová – Marie Krčmová – Roman Večerka – Petr Karlík (edd.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*, Praha 2007, s. 500.

a to *ch*, jež se takto odlišilo od *h*, *c* podle ní mělo označovat výhradně foném [c], ne už [k], k rozlišení českých souhlásek, které latinská abeceda neobsahuje, začala užívat značky „punctus rotundus“ (tj. tečky) nad jejich latinskými ekvivalenty (souhlásky s tečkou nahoře byly souhlásky měkké - *ř* [ř], *š* [š], *ť* [ť]... - pouze *l* s tečkou představovalo *l* tvrdé) a k rozlišování dlouhých samohlásek od krátkých začala užívat znaménka „gracilis virgula“ (tj. čárky) nad latinskými znaky pro samohlásky (*á*, *é*, *í*...) ³⁰.

Diakritický pravopis se oproti dřívějšímu pravopisu spřežkovému prosazoval jen stěží a o jeho zavedení a ustálení se z velké části zasloužila náměšťská mluvnice vydaná roku 1533 pod názvem *Grammatyka Česká*, přesněji řečeno její první část *Ortographia*, tj. „*způsob správného psání, a z toho i čtení*“ ³¹, jejímiž autory byly **Václav Beneš Optát** a **Petr Gzel** a která se stala základem právě pravopisu bratrského. Bratrský pravopis podle Optátovy a Gzelovy *Ortographie* převzal hlavní rysy pravopisu diakritického s minimálními, zdá se trochu konzervativními změnami. Přestože z diakritického pravopisu zachoval značení měkkých samohlásek diakritickým znaménkem, tentokrát ne tečkou, ale háčkem (*ž*, *č*, *ř*...), spolu se značením dlouhých samohlásek čárkou (*á*, *é*, *ú*...), zachoval rovněž některé spřežky z pravopisu předdiakritického (např. pro velká písmena *Cž* [Č], *Rž* [Ř] nebo *Zi* + *samohláska* (*Zie* [Že]), pro *ff/sf* [š] nebo *die*, *diá*, *bie* ... [dě, d'á, bě...]) a ani psaní čárky nad samohláskami k označení jejich délky nijak nevynucoval a ponechával možnost psaní dlouhých samohlásek prostřednictvím zdvojení krátké samohlásky, jako tomu bylo dříve (*aa* [á] apod.). Podle Optáta a Gzela bratrský pravopis také zjednodušil zápis dřívější dvojhlásky *ie* a *uo* podle změny jejich výslovnosti v [í] a [ú] v zápis *í* a *ú* a pro psaní *i/y* se řídil jasnými pravidly zápisu *i/j* po *č*, *ř*, *š*, *ž*, *f* a *j*, kdežto *y/ý* po *c*, *r*, *s*, *z*, *ch* a *k*, obojí pak bylo možno psát po *b*, *d*, *l*, *m*, *n*, *p*, *t*, *v*. ³² Bratrský pravopis také pozměnil psaní [í], které zaznamenával jako *j*, proto se [j] muselo zapisovat jako *g* a [g] zase jako *s* s háčkem ³³.

Plnou kodifikaci a rozšíření bratrského pravopisu pak zajistil bratrský překlad bible do češtiny zvaný *Bible kralická* (6 dílů, Kralice 1579 – 1594; v jednom svazku Kralice 1596), který se řídil jazykovými zásadami biskupa **Jana Blahoslava**,

³⁰V. KRÍSTEK, *Etapy*, s. 16.

³¹J. PLESKALOVÁ – O. ŠEFČÍK, *Pravopis*, s. 502.

³²Tamtéž, s. 502 – 503.

³³V. KRÍSTEK, *Etapy*, s. 17.

překladatele Nového Zákona Bible kralické. Blahoslav tyto své jazykové zásady shrnul v *Gramatice české Jana Blahoslava* (1571), která však byla jen komentářem a jakousi kritikou k mluvnici náměšťské a její zásady pozměnila jen v několika málo bodech.³⁴ Oproti Optátovi a Gzelovi prosadil Blahoslav značení délky samohlásek už výhradně jen čárkou a ne zdvojením krátké samohlásky, odstranil většinu spřežek (psal *dě, d'á, bě...* místo *die, diá, bie...*, koncové [š] značil jako *s s vodorovnou čárkou nahoře*) a ačkoli převzal zjednodušení starého *uo* [ú], nezapisoval ho jako Optát a Gzel *ú*, ale užil pro něj grafém *ú*³⁵ (zachovával v podstatě naznačený historický pravopis *uo*, protože kroužek nad *u* představuje *o*). Takováto bratrská pravopisná norma tedy platila, díky *Bibli kralické*, i po celé 18. století.

I když hlavním cílem bratrské reformy pravopisu bylo sjednocení zápisu českých hlásek, nebyl zápis jednotný ani nadále. Důvodem bylo, že Optátův a Gzelův návrh se týkal pouze pravopisu tiskařského, přičemž písařům se nadále dovolovalo psát podle starých zvyklostí, tj. kombinací spřežkového pravopisu s diakritiky a většinou bez označování délek, což vedlo k tomu, že se v té době vytvořil výrazný rozdíl mezi pravopisem tiskařským (územ *pro foro externo*) a pravopisem písařským (neboli územ *pro foro interno*)³⁶, který přetrval prakticky až do konce 18. století. Rozkolísanost normy českého jazyka v 18. století tedy byla dána také tímto faktorem.

Velkou újmu normě českého spisovného jazyka a ztrátu její kontinuity však také způsobily přísné rekatolizační postupy jezuitského řádu vůči starším českým knihám kodifikujícím bratrskou normu, které byly, z velké většiny podezřelé z šíření kacířských myšlenek, hromadně páleny nebo alespoň vytrháváním a zamazáváním poškozovány. Náboženská literatura, kterou jezuité vydávali jako náhradu za „kacířské“ knihy, pak už úroveň humanistické češtiny neměla.³⁷ Ještě v roce 1770 bylo navíc potřeba souhlasu faráře k soukromému čtení bible prostým laickým čtenářem,³⁸ který tudíž nemohl přijít do styku s kodifikovanou češtinou ani prostřednictvím dnes nejrozšířenější knihy.

Nejsilněji a nejsnadněji nahrazovala češtinu němčina. Germanizaci Čech dalo předpoklady již 17. století svými náboženskými spory a především nástupem

---

³⁴ J. PLESKALOVÁ – O. ŠEFČÍK, *Pravopis*, s. 504.

³⁵ Tamtéž, s. 504.

³⁶ Více o problematice odlišnosti těchto dvou úzů uvádí Mirek Čejka (Mirek ČEJKA, *Srovnání Devotyho opisu Loutny české Adama Michny z Otradovic s původním tiskem*, in: Jiří Holý – Gertraude Zand (edd.), *Das tschechische Barock. Sprache, Literatur, Kultur*, Frankfurt, Wien 1999, s. 21 – 32.).

³⁷ Podrobněji viz kapitola *Vítězná protireformace* v knize: J. VLČEK, *Dějiny*, s. 9 – 28 a 48 – 54.

³⁸ J. PORÁK, *Český jazyk*, s. 234.

Habsburků na český trůn (tomuto tématu se budu více věnovat ve třetí kapitole o vztahu české šlechty k češtině). Plně se však projevovala opravdu až po roce 1620. Kromě rekatolizace a emigračních vln k ní přispělo i Obnovené zřízení zemské, které zrovnoprávnilo němčinu jako úřední jazyk v Čechách už v roce 1627 (na Moravě 1628). Během 18. století pak germanizační tlak ještě zesílil prostřednictvím snahy Habsburků svou říši centralizovat a tedy preferovat ve všech jejích zemích z praktických důvodů jediný úřední jazyk, jímž se stala němčina³⁹. Tato snaha však druhotně vedla také k posilování německé národnosti, získávající postupně ve státě privilegované postavení. Zvláště vyšší a majetnější společenské vrstvy (šlechta a měšťané) se germanizačnímu tlaku, chtěje získat si prestiž, poměrně snadno přizpůsobovaly. Dokonce i latina začala němčině během 18. století ustupovat, do střední Evropy se totiž v té době dostával trend ze západu, jímž latinu ve vědě a veřejném životě postupně nahradily jednotlivé národní jazyky⁴⁰; kromě toho se začala prosazovat i myšlenka, že v jednom státě má žít jeden národ mluvící pouze jedním jazykem. Postavení němčiny pak posílila i různá nařízení ze sedmdesátých a osmdesátých let 18. století, například dekretem z roku 1776 bylo pak nařízeno užívat němčinu jako jediný vyučovací jazyk na českých školách a dekretem z roku 1787 byla znalost němčiny vyžadována i u řemeslníků.⁴¹

I přes dominantní postavení němčiny v Čechách osmnáctého století nebyla však čeština ještě zdaleka vytlačena, aktivně jí užívali především městské nižší vrstvy, městská chudina a vrstvy venkovské. O stále podstatné pozici češtiny svědčí například opatření Josefa II., podle něhož byly od roku 1784 zákony vydávány dvojjazyčně v češtině a němčině zároveň (do té doby vycházely pouze německy) nebo další, které ukládalo povinnost uchazečům o úřednická místa plnit zkoušky také z češtiny.⁴²

Český spisovný jazyk však zůstával vlivem výše uvedených faktorů omezen pouze na některé ze svých dřívějších funkcí, především na funkci lidově vzdělavatelnou, zábavnou, nábožensky popularizační, administrativní (šlo o administrativu na nejnižší úrovni, např. styk poddaných s nižšími úřady) a publicistickou (české noviny vycházely nepřetržitě od roku 1719).⁴³ Kvůli nedostatečné dostupnosti českých knih (nové knihy kvalitní jazykové úrovně nevycházely a staré byly ničeny) kodifikujících normu českého humanistického spisovného jazyka, se

³⁹ D. TUREČEK, *Česká literatura*, s. 12.

⁴⁰ J. PORÁK, *Český jazyk*, s. 234.

⁴¹ D. TUREČEK, *Česká literatura*, s. 12 – 13.

⁴² Tamtéž, s. 12.

⁴³ J. PORÁK, *Český jazyk*, s. 235.

hláskoslovná a tvaroslovná norma humanistické spisovné češtiny rozkládala a stále více do ní pronikaly (už od 17. století) jevy obecně české a úžeji i jevy nářeční; především šlo o zaměňování spisovného *y* za *ej* v kořeni slova i v koncovkách (*mejto* místo *mýto*, *velkej* místo *velký*), úžení *é* v *i* (*y*) rovněž v kořeni i v koncovkách (*mlíko* místo *mléko*, *dobryho* místo *dobrého*), diftongizaci *ú* na začátku slova v *ou* (*oudolí* místo *údolí*, *ouplněk* místo *úplněk*), protetické *v* (*voko* místo *oko*, *vokno* místo *okno*), v 7. pádě množného čísla podstatných a přídavných jmen mužského a středního rodu pak pronikaly koncovky *-mi* (*pánmi* místo *pány*, *městami* místo *městy*) nebo *-ma* (*pánama* místo *pány*, *městama* místo *městy*), koncovka *-ma* pronikala i do 7. pádu množného čísla podstatných a přídavných jmen ženského rodu (*ženama* místo *ženami*, *kostma* místo *kostmi*), v množném čísle přídavných jmen tvrdých středního rodu pronikaly tvary končící na *-é* (*velké města* místo *velká*), přídavná jména přivlastňovací měla často koncovky přídavných jmen složených (*od Kristové smrti* místo *Kristovy*), mísily se koncovky *-í* a *-ejí* ve 3. osobě množného čísla sloves (užívalo se *chodí* i *chodějí*), atd. Z nářečních jevů pronikaly hlavně nářeční zvláštnosti v délce samohlásek (*stromum* místo *stromům*) a změny typu *nejni* místo *není*, *melcí* místo *mlčí*, *slnice* místo *silnice* či *čertovo nástraha* místo *čertova*, atd⁴⁴.

Vzhledem k zaměření literární produkce 18. století výhradně na venkovský lid byla syntax spisovného jazyka té doby jednoduchá a prostá. Složitější souvětí napodobující komplikovanou humanistickou větnou skladbu se objevovala pouze v překladech a leckdy byla velmi neobratná, nepřehledná až nesrozumitelná (jako ukázka poslouží citovaná část knihy *Klíč kacířské bludy k rozeznání otvírající...škodlivé knihy vyzkoumati a vykořeniti se mohou* (Hradec Králové 1729) od Antonína Koniáše ve Vlčkových dějinách literatury⁴⁵ nebo další texty z 18. století obsažené např. v *Chrestomatii k vývoji českého jazyka*⁴⁶). Stylové rozvrstvení spisovné češtiny omezovaly výše uvedené a jí vyhrazené funkce, vycházela tedy prostému lidu určená literatura vzdělávací, zábavná a náboženská, česky byla zaznamenávána venkovská administrativa, vycházely české noviny, české verše blízké lidové poezii, různé české kroniky a písmácké zápisky; oproti tomu přestala spisovná čeština plnit funkci jazyka

⁴⁴ Všechny změny pronikající do spisovného jazyka během 18. století podrobně viz: J. PORÁK, *Humanistická čeština*, s. 107 – 160.

⁴⁵ J. VLČEK, *Dějiny*, s. 53 – 54.

⁴⁶ J. PORÁK (ed.), *Chrestomatie*, 364 – 374.

vědy, filozofie, umělé poezie i složitější umělecké prózy⁴⁷. Omezení funkcí spisovné češtiny a tradice humanistického 16. století, které bylo zvyklé přejímat cizí slova (latinská pro oblast odbornou a vědeckou, německá pro terminologii pracovních oborů), vedla k tomu, že slovní zásoba spisovné češtiny se rozhojňovala především přejímáním cizích (v první řadě německých) slov a kalkováním (tj. doslovným překládáním) slov i celých slovních spojení. Zatímco se však kalkování uplatňovalo zejména v pokusech o projevy tzv. vyššího stylu, kalkovaná slova nepronikala do vyjadřování lidových vrstev a neměla dlouhou životnost, slova přejatá se držela nejsilněji právě v mluveném jazyce lidových i městských vrstev, a to až do počátku 20. století (ze spisovného jazyka začaly být německé přejímky vytlačovány už ve století předcházejícím)⁴⁸. V menší míře vznikala i nově tvořená česká slova, zejména snahou tzv. puristů neboli brusičů jazyka; jejich uměle vytvořené výrazy se však i přesto, že byly veřejně publikovány v knihách i novinách, dlouho neudržely.

V 18. století je tedy potřeba rozlišovat lidový jazyk – mluvenou češtinu - a úpadkový bratrský spisovný jazyk, který se od předešlého stále více vzdaloval. V rámci mluvené češtiny se pak díky úpadku spisovného jazyka, nepřítomnosti jazykové normy a izolovanosti a teritoriální diferencovanosti předmoderní společnosti nejvíce rozvinula místní nářečí. Naopak rozvoj moderních výrobních vztahů, umožnění volného pohybu obyvatelstva zrušením nevolnictví a urbanizace měst koncem 18. století přinesl zesilování mezinárodních styků a širší působnost spisovného českého jazyka.⁴⁹ Je nutno poukázat na to, že nositelem české kultury i českého spisovného jazyka koncem 18. století byly nižší vrstvy městského obyvatelstva (drobní řemeslníci a chudina) a obyvatelstvo vesnické, což však nevylučuje fakt, že šlechta česky také uměla či že se česky alespoň učila.

Zrušení cenzury Josefem II. roku 1781 znamenalo vzrůst české knižní produkce, což s sebou přineslo i zájem o kulturu spisovného jazyka, jeho poznání a teoretické studium. Díky němu byl pak spisovný jazyk na základě bratrské normy 16. století a soudobého jazykového úzu mluvnicky kodifikován. V posledních dvou desetiletích 18. století vyšly tři respektované mluvnice, na jejichž základě se později český pravopis ustálil: Tomsova (1782), Pelcova (1796) a Dobrovského (poprvé 1808).

---

⁴⁷ Viz kapitola *Ústní lidová slovesnost v popředí domácího literárního procesu* v knize: J. MUKAŘOVSKÝ – J. HRABÁK, *Dějiny*, s. 455 – 488.

⁴⁸ Zdenka RUSÍNOVÁ – Markéta ZIKOVÁ, *Slovotvorba*, in: Jana Pleskalová – Marie Krčmová – Roman Večerka – Petr Karlík (edd.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*, Praha 2007, s. 254 – 258.

⁴⁹ J. PORÁK, *Český jazyk*, s. 137 – 139.

3 České jazykovědné bádání v 18. století

Ačkoliv bylo 18. století dobou úpadku českého jazyka, jak jsem se pokusila naznačit v předešlé kapitole, vzniklo v tomto období ve srovnání s obdobími předešlými nebývale mnoho českých mluvnic a jiných jazykových příruček. Tento fakt může působit zprvu překvapivě, ale když vezmeme v úvahu rozkolísanost normy českého jazyka a její nedostatečnou kodifikaci, dojdeme spíše k názoru, že hojnost mluvnic v 18. století byla logickým důsledkem těchto nedostatků. Autoři produkovali množství jazykových příruček ve snaze napravit stávající situaci tím, že v nich nově kodifikují a ustálí normu spisovného jazyka. Bohužel rozkolísanosti normy a takovým jevům, jako mísení spisovného jazyka s nářečími či jazykem nespisovným, většinou podlehl i sami autoři těchto příruček, takže ve výsledku každá mluvnice určovala prakticky úplně odlišná pravidla. Tím byla rozkolísanost normy naopak ještě podpořena a posílena i do budoucna a přetrvala tak po celé 18. století.

Koncem 18. století byla tedy potřeba reformy češtiny pro ustálení její normy a zároveň sjednocení jejího zápisu a jeho zjednodušení nasnadě, proto také v této době mezi českými jazykovědci vyvrcholil spor určující další vývoj spisovné češtiny. Na jedné straně v něm stáli lingvisté zakládající své reformy češtiny na racionálních a ahistorických argumentech, na straně druhé pak konzervativní lingvisté snažící se reformovat češtinu na základě historické argumentace. Do první skupiny bychom mohli zařadit lingvisty podlehnoucí puristickým tendencím, především Jana Václava Pohla, v němž puristické hnutí vyvrcholilo a jenž se díky svým často vydávaným mluvnicím stal respektovaným ve Vídni a dokonce i u císařského dvora, do druhé skupiny by pak patřila taková česká jazykovědná autorita, jako Josef Dobrovský. Je nasnadě, že tento spor skončil v první polovině 19. století úspěchem druhé skupiny, prosazující reformu češtiny podle tendencí jejího historického vývoje.

V této kapitole se tedy budu snažit charakterizovat vývoj obou těchto významných přístupů v české jazykovědě 18. století, přičemž začnu purismem. Ačkoli totiž ve výsledku získala prvenství strana purismu vytrvale odporující, byl purismus charakteristickým a takřka převažujícím rysem české jazykovědy 18. století, který byl určující po celých 150 let – od vydání mluvnice Rosovy (*Čechořečnost seu Grammatica linguae Bohemicae*, Praha 1672) až po vydání poslední mluvnice Thámovy (*Böhmische*

Sprachlehre, Praha 1821). U jednotlivých jazykovědců pak čtenáře stručně seznámím s jejich lingvistickými návrhy, které mi v kapitole o schwarzenberské učebnici češtiny pomohou k její bližší charakteristice.

3.1 Purismus

Této významné, avšak slepé větvi ve vývoji českého jazyka osmnáctého století dali za vznik čeští jazykovědci, podlehnoucí ve svých vědeckých pracích snaze očistit češtinu od cizích slov a přejímek a dokázat, že je schopna je nahradit vlastními, etymologicky českými slovy. Tento proud české jazykovědy dnes nazýváme purismem podle latinského slova *pure* čili čistý vzhledem k hlavnímu poslání celého tohoto hnutí. Někdy se pro označení výše uvedených snah vedle termínu purismus také užívá názvu brusičství, zřejmě podle názvu jazykové příručky, jejímž autorem byl Jiří Konstanc, *Lima linguae Bohemicae, tj. Brus jazyka českého* (1667).⁵⁰

Purismus ovšem nebyl záležitostí výhradně českou, ale jako mnoho jiných směrů se do Čech dostal ze západní Evropy. Ve druhé polovině 17. století totiž roli kulturního centra Evropy začala po Itálii vlivem úspěšné vlády Ludvíka XIV. přejímat Francie, došlo tak k obecnému šíření francouzské kultury a s ní i francouzského jazyka, který přejímaly postupně vyšší společenské kruhy celé Evropy, čímž se do domácích národních jazyků dostávaly vedle dřívějších přejímek italských a latinských (u nás ještě německých) nově i přejímky francouzské. Chtěje zabránit této stále sílící tendenci „znečišťování“ domácího jazyka, začaly na území dnešní Itálie a následně i Německa vznikat právě různé puristické společnosti usilující o očištění italštiny, popřípadě němčiny. Ve Svaté říši římské národa německého se z nich nejvíce prosadila například společnost *Fruchtbringende Gesellschaft, Aufrichtige Gesellschaft von den Tannen* nebo *Deutschgesinnete Genossenschaft*.⁵¹

Potom, co se purismus objevil i v Čechách, stal se tak výrazným rysem české jazykovědy, že téměř všechny jazykovědné práce týkající se češtiny zhruba od poslední třetiny 17. století až do poslední třetiny století 18. vznikaly převážně v jeho duchu. Nelze však říci, že by se u nás snahy očistit jazyk nezačaly objevovat již dříve než v 17. století, takové tendence jsou v menší míře patrné už u **Jana Husa** ve spise *Výklad viery, desatera Božieho prikázanie a modlitby Páně* z roku 1412, kde například doporučuje

⁵⁰ Milan JELÍNEK, *Purismus*, in: Jana Pleskalová – Marie Krčmová – Roman Večerka – Petr Karlík (edd.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*, Praha 2007, s. 540.

⁵¹ J. VLČEK, *Dějiny*, s. 154.

místo přejatého slova *hantuch* (z německého *Handtuch*) užívat slovo *ubrusec* nebo místo přejatého *šorc* (z německého *Schurz / Schürze*) užívat české pojmenování *zástěrka*.⁵² Před přejímkami a nadbytečným užíváním germanismů v Čechách pak varoval ve své mluvnici *Grammatika česká* (1571) také **Jan Blahoslav**, jemuž nevyhovovalo například zněmčelé označení *hantík* pro *rukavici* nebo farkle pro *sele*.⁵³ Puristické snahy tedy nebyly obecně v 17. století jevem novým, ale jevem, který se v této době a po dalších sto let stal v jazykovědě nanejvýše příznačným a převažujícím. Stejně jako se projevoval před 17. stoletím, pak zůstal součástí jazykovědy i nadále po období 19. i 20. století, ne už však jako jev určující, ale pouze vedlejší (periodizaci českého purismu do jednotlivých období a přehled o nich podal Miloš Weingart ve své práci *Český jazyk v přítomnosti*⁵⁴).

Postupem času se purismus ukázal jako slepé odvětví jazykovědy, které mohlo často národnímu jazyku více uškodit než prospět. Jeho největším problémem se v 17. a 18. století stalo to, že se nezajímal o živý mluvený jazyk ani o jazyk historický, neznal zákonitosti historického vývoje jazyka a tedy ani organické zákonitosti tvoření nových slov, které vytvářel uměle, na základě vlastní představivosti a osobního domyslu.⁵⁵ V tom tkvěl i největší rozdíl mezi puristy 17. a 18. století a puristy dřívějšími - zatímco dřívější puristické náhrady Jana Husa a Jana Blahoslava za cizí přejímky vycházely z jazykových zákonitostí češtiny (díky čemuž se v češtině nadále udržely), náhrady puristů 17. a 18. století na tyto zákonitosti téměř nebraly zřetel (v živém jazyce se tedy uchytily jen málokteré z nich). Nelze se divit, že se takovému jazykovědně nesprávnému postupu puristů 17. a 18. století dostalo ostré kritiky už od Josefa Dobrovského⁵⁶ (viz níže, především polemizoval s Janem Václavem Pohlem). Další problém purismu 17. a 18. století pak představoval jeho příliš zarytý boj proti všemu, co souviselo s cizími jazyky, tedy i proti slovům obecně domácím jazykem přijatým a již dávno zdomácněným. Ve výsledku purismus sám způsoboval to, v čem se snažil cizím jazykům zabránit – ohrožoval přirozený vývoj a srozumitelnost národního jazyka.

---

⁵² M. JELÍNEK, *Purismus*, s. 542.

⁵³ Tamtéž, s. 543.

⁵⁴ Miloš WEINGART, *Český jazyk v přítomnosti*, Praha 1934.

⁵⁵ J. PLESKALOVÁ – O. ŠEFČÍK, *Pravopis*, s. 505; J. VLČEK, *Dějiny*, s. 154 a 156.

⁵⁶ J. VLČEK, *Dějiny*, 156 – 158.

3.1.1. PURISMUS V POSLEDNÍ TŘETINĚ 17. STOLETÍ A V I. POLOVINĚ 18. STOLETÍ

První snahy očistit český jazyk se v 17. století objevily v již výše zmíněné jazykové příručce *Brus jazyka českého* (1667) od **Jiřího Konstance**. Ten se například pokoušel nahradit latinské slovo *contemplatio* složeninou *mysloopatření*, která však nebyla pro češtinu přípustná hned z několika důvodů – před skládáním dává čeština při tvoření nových slov běžně přednost jiným způsobům a konekt *-o-* by v tomto slově měl být správně nahrazen konektem *-i-*.⁵⁷ Už u prvního puristy 17. století je tedy patrné zanedbání jazykových tendencí češtiny, které se pro puristy stalo až do konce 18. století téměř zásadou.

Oproti Konstancovi se pravým průkopníkem purismu v Čechách v 17. století stal až apelační rada **JUDr. Václav Jan Rosa** se svou mluvnici *Čechořečnost seu Grammatica linguae bohemicae, quattuor partibus ... constans* (dále jen *Čechořečnost*, Praha 1672), jehož cílem nebylo pouze očistit český jazyk od cizích slov a přejímek, ale také učinit ho jasným a snadno vyslovitelným. Proto se ve své mluvnici snažil navrhnout zjednodušení českých koncovek v různých gramatických kategoriích, pro zjednodušení přitom zejména prosazoval záměnu stávajících spisovných koncovek za tvary lidové, takto například navrhoval zavést koncovku *-mi* nebo *-ami* místo stávajícího *-y* pro 7. pád množného čísla mužského rodu (*pánmi* místo *pány* nebo *pánami*, *zubami*, *stromami*) nebo koncovku *-ejší* místo pouhého *-ší* pro komparativ adjektiv s kmenem zakončeným na *-k-* (*nížčejší* místo *nížší*, *vysočejší* místo *vyšší*, *hlubočejší* místo *hlubší*) a mnohé další změny⁵⁸. Ve skloňování pak zavedl šest skloňovacích typů o jedenácti vzorech (1. *brána*, *vladyka*, 2. *strom*, *pán*, 3. *měsíc*, *král*, 4. *slovo*, 5. *ctnost*, *znamení*, 6. *růže*, *pachole*)⁵⁹. Přestože Rosa v podstatě uváděl do paradigmatu spisovného jazyka tvary lidové, někdy i dialektické (užíval například tvary *možeš* i *můžeš* vedle sebe) nebo dokonce nesprávné (infinitivy *pícsti* místo *péci*, oslovení ve vokativu singuláru *syne* místo *synu*, atd.), vycházeli z jeho mluvnice i další jazykovědci 18. století jako Jandyt (*Grammatica linguae bohemicae*, 1704) nebo Doležal (*Grammatica slavo-bohemica*, 1746)⁶⁰ a jeho úzus se tak stal pro období 18.

⁵⁷ M. JELÍNEK, *Purismus*, s. 543.

⁵⁸ J. VLČEK, *Dějiny*, 154 – 155.

⁵⁹ Jarmila VÍŠKOVÁ – Jiří SIROTEK, *Zpracování českého tvarosloví u Dobrovského*, in: Bohuslav Havránek – Julius Dolanský (edd.), *Josef Dobrovský 1753 – 1953*, Sborník studií k dvoustému výročí narození, Praha 1953, s. 189.

⁶⁰ Tamtéž, s. 183 - 184.

století velkou měrou určujícím, což nám jasně ilustruje pronikání lidové mluvy do funkcí spisovného jazyka v tomto období.

Nejzávažnější motivací pro Rosovo zařazení k puristické skupině byly vedle hláskové a tvarové rozkolísanosti v jeho mluvnici především v ní obsažené neologismy a novotvary, nahrazující cizí či přejatá slova. Rosa se v této oblasti většinou omezoval pouze na filologickou a správnou terminologii⁶¹, navrhoval například záměnu slova *metonymie* za slovo *dovtíпка*, *ironie* za *usmívka*, *poezie* za *zpěvořečnost*, *báseň* za *vazomluvka*, snažil se také nahradit latinské názvy jednotlivých pádů a slovních druhů češtiny - *nominativ* pojmenoval *pádem jmenovatlivým*, *dativ pádem dávatlivým* nebo *adjektivum přidávancem*; v oblasti správy přejmenoval *pisárnu* v *kněhotelnu*, *radu* v *radotu* nebo *písmáka* v *písmotu*⁶². Na nesystémovost Rosových neologismů správně poukazuje Milan Jelínek, který kritizuje například Rosovu složeninu *vlastnoslovnost*, která měla nahradit mezinárodní termín *etymologia* – chybná je v něm už samotná motivace slova, protože *etymos* neznamena *vlastní*, ale *pravý*, přední člen složeniny by měl být zakončen na *-ě-* (*vlastně-*) a žádné kompozitum na *-nost* se nevztahuje k žádnému odpovídajícímu adjektivu na *-ný*, zatímco Rosa zde tvoří druhou část složeniny *-slovnost* od adjektiva *slovný*⁶³.

Obrozenská i poobrozenská vědecká bohemistika vytýkala Rosovi jeho purismus především pro jeho neústrojně neologizování a hláskové i tvarové rozkolísávání české spisovné normy. Novější odborná kritika pak Rosu alespoň částečně ukázala v pozitivnějším světle, když poukázala na to, že se jeho neologismy týkaly především oblasti filologické a správné terminologie, která v jeho době ještě nebyla vypracovaná, a na to, že foneticko-morfologická variabilita v jeho mluvnici je důsledkem objektivní dokumentace vykládaných jevů z jazyka soudobé literatury i živého úzu, čímž je dnes pro jazykovědné poznání v podstatě velmi cenná⁶⁴.

Purismus v 18. století

Svou činností dal Rosa podnět a inspiraci i dalším českým puristům, mezi nimi pražskému knihkupci a tiskaři **Kašparovi Vusínovi**, autorovi trojdílného trojjazyčného německo-latinsko-českého slovníku nazvaného *Dictionarium von dreien Sprachen, Teutsch, Lateinisch und Böhmisch* (Praha 1700). Vusín byl mezi puristy specifický v

⁶¹ Radoslav VEČERKA – Petr KARLÍK, *Mluvnictví*, in: Jana Pleskalová – Marie Krčmová – Roman Večerka – Petr Karlík (edd.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*, Praha 2007, s. 25.

⁶² Příklady viz: J. VLČEK, *Dějiny*, s. 154 – 155.

⁶³ M. JELÍNEK, *Purismus*, s. 543.

⁶⁴ R. VEČERKA – P. KARLÍK, *Mluvnictví*, s. 25.

tom, že očištěním českého jazyka nechtěl vzdělávat české mluvčí, nýbrž svým slovníkem dokázat mluvčím jazyků cizích, že čeština je dost bohatý jazyk na to, aby mohla nahradit všechna cizí přejatá slova slovy vlastními⁶⁵. Zaměřil se přitom i na slova v češtině už zažitá a tradicí respektovaná, například slovo *kalendář* nahradil *měsícopisem*, *kuchyň* zaměnil za *čudnici*, *nos* za *vonicit* nebo *salát* za *zelenochrupku*⁶⁶. Jeho puristické zaujetí však zřejmě nebylo nikterak významné, protože nabízí jen málo novotvarů pouze v česko-německé části slovníku, které ještě slouží jako pouhé ekvivalenty německých hesel⁶⁷. Naopak silné neologické zaměření později projevovali slovníkáři **Jan František Josef Ryvola** ve svém slovníku *Slovář český* (1705), **Jan Karel Rohn** ve čtyřdílném slovníku *Nomenclator* (1764) nebo **Karel Ignác Thám** v *Deutsch-böhmisches Nationallexikonu* (1788)⁶⁸.

3.1.2 PURISMUS VE 2. POLOVINĚ 18. STOLETÍ

Ve druhé polovině 18. století se však bohemistický purismus neomezoval zdaleka jen na výše uvedené české slovníkáře (Rohna a Tháma) a v podstatě ani na samotné české prostředí, ale byl těsně spjatý především s prostředím vídeňským, v němž se prosazoval dokonce výrazněji než v Čechách. Bylo to dáno tím, že se do Vídně od 50. let 18. století soustřeďovala cílená výuka češtiny, která byla zavedena při dvou tou dobou nově vzniklých šlechtických vzdělávacích vojenských ústavech: *Kadetním domě* založeném roku 1752 ve Vídeňském Novém Městě a roku 1768 přejmenovaném na *Tereziánskou vojenskou akademii*⁶⁹, a *Šlechtické vojenské akademii* na vídeňské tzv. Laimgrube, Stiftgasse 2a založené roku 1754⁷⁰. V obou ústavech byla čeština součástí jejich prvotního učebního plánu a vyučovala se tedy ihned po zahájení jejich výuky, v Kadetním domě od 1. listopadu 1752 a ve Šlechtické vojenské akademii od roku 1755 do roku 1769, kdy byla pro nezájem domácí šlechty zrušena⁷¹. Hlavním účelem výuky češtiny při vídeňských vojenských školách byla zřejmě praktická potřeba dorozumění se mezi studenty těchto akademií, kteří se v budoucnu měli stát vojenskými veliteli a důstojníky, a prostými českými vojáky, jak ve své výchovné příručce

⁶⁵ Zdeňka HLADKÁ, *Lexikografie*, in: Jana Pleskalová – Marie Krčmová – Roman Večerka – Petr Karlík (edd.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*, Praha 2007, s. 178.

⁶⁶ Příklady viz: J. VLČEK, *Dějiny*, s. 155.

⁶⁷ Z. HLADKÁ, *Lexikografie*, s. 178.

⁶⁸ Tamtéž, s. 178.

⁶⁹ S. M. NEWERKLA, *Dějiny výuky češtiny v Rakousku*, in: Jana Pleskalová – Marie Krčmová – Roman Večerka – Petr Karlík (edd.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*, Praha 2007, s. 592.

⁷⁰ Tamtéž, s. 598.

⁷¹ Tamtéž, s. 592 a 598.

Erinnerung über einen wichtigen Gegenstand, von einem Böhmen (1773)⁷², považované také za jednu z obran českého jazyka, později poznamenal František Josef hrabě Kinský.

Z učitelů češtiny působících na výše uvedených vojenských akademiích jich propadlo českému purismu hned několik. Snadnost jejich obratu k purismu a neologickému novotaření byla zřejmě dána dlouhodobým působením v cizojazyčném prostředí a ztrátou vědomí důležitosti české jazykové normy, způsobené malým kontaktem jak s českými přirozenými mluvčími na českém venkově, tak i s českými knihami. Tak mezi české puristy ve Vídni řadíme například jednoho z prvních profesorů češtiny v Kadetním domě, **Václava Wiedemanna**, i když se v jeho slovníku *Neuverfasstes deutsches und böhmisches Wörterbuch* (1768) neologismy vyskytují jen ve velmi malé míře⁷³.

Nástupcem na Wiedemannovo místo ve vídeňském Kadetním domě⁷⁴, tou dobou již přejmenovaném na Tereziánskou vojenskou akademii, a zároveň jeho pokračovatelem v purismu a neologismu se stal piarista **Maxmilián Šimek**⁷⁵. Co do významu v rámci purismu Šimek svého předchůdce daleko předčil, dokonce tak, že jeho novotaření ostře kritizoval i Josef Dobrovský. Dobrovský zvláště kriticky rozebral Šimkovu učebnici *Krátký vejtah všeobecné historie přirozených věcí ... a poznamenání některých českých slov, kteráž se v této knížce nacházejí* (dále jen *Krátký vejtah*, 1778)⁷⁶, kterou Šimek vytvořil pro potřeby Tereziánské vojenské akademie, stejně jako svou další učebnici *Handbuch für einen Lehrer der böhmischen Literatur* (1785)⁷⁷. Dobrovského kritika adresovaná Šimkovi se týkala zejména pravopisné normy jeho *Krátkého vejtahu*, kterou Šimek přejímal od Jana Václava Pohla⁷⁸, jež Dobrovský kritizoval především. Do svého *Krátkého vejtahu* Šimek zahrnul mnohé neologismy a purismy, například překládal německé slovo *reisen* do češtiny jako *cestliti* místo *jeti*, *Dolch* jako *bodec* místo zažitého výrazu *dýka* nebo *Kaninchen* jako *chramostejl* místo *králík*⁷⁹, atd.

⁷² A. PRAŽÁK, *Národ*, s. 138 – 140.

⁷³ Z. HLADKÁ, *Lexikografie*, s. 178; S. M. NEWERKLA, *Tschechischlehrbücher*, s. 75 – 76.

⁷⁴ S. M. NEWERKLA, *Dějiny*, s. 594.

⁷⁵ Podrobně se Šimkovým jazykovědným působením i jeho oběma učebnicemi ve své diplomové práci zabýval opět S. M. Newerkla (TÝŽ, *Tschechischlehrbücher*, s. 76 – 96.).

⁷⁶ Podrobnosti o této kritice uvádí J. VLČEK, *Dějiny*, s. 157 – 158.

⁷⁷ R. VEČERKA – P. KARLÍK, *Mluvnictví*, s. 40.

⁷⁸ Tamtéž, s. 40; S. M. NEWERKLA, *Tschechischlehrbücher*, s. 78.

⁷⁹ J. VLČEK, *Dějiny*, s. 157.

Šimkovým současníkem a vídeňským učitelským kolegou rovněž zasaženým purismem byl již výše zmíněný **Jan Václav Pohl**. V jeho osobě „*směr puristický dospěl svého vrcholu*“⁸⁰. Pohl je dodnes za své reformy a nízkou jazykovou úroveň v historických mluvnicích kritizován a ve starších pracích nahlížen dokonce velmi radikálně jako jakýsi jazykovědný diletant. Jaroslav Vlček Pohla za jeho gramatické úsilí dokonce zhodnotil slovy: „*Pohl, dlouholetý gramatický diktátor spisovného jazyka našeho, byl ignorant, a to ignorant nebezpečný, jenž anarchii jazykovou učinil takřka zákonem.*“⁸¹. Podobně je Pohl nahlížen i v *Ottově slovníku naučném*, kde se uvádí: „*Česky uměl Pohl chatrně, jen tolik, co nezapomněl z domova, a zakrýval nedostatečné vědomosti své jednak tím, že spisovný jazyk snižoval...jednak tím, že v duchu soudobého purismu tvořil nová slova...*“⁸², a Riegrův *Slovník naučný* pak Pohlovi mluvnicí *Grammatica linguae bohemicae Oder Die Böhmische Sprach-Kunst bestehend in vier Teilen...* (dále jen *Grammatica*, Vídeň, Praha, Triest 1756) nazývá „*curiosem a monstrem gramatikářským*“⁸³.

V dnešní jazykovědě zůstává otázkou, jestli je Pohlovo postavení do takové pozice spíše oprávněné či nikoliv. I když se pohled na Pohla od 19. století posunul od negativně expresivního hodnocení k větší objektivitě, českou jazykovědou je stále nahlížen v negativním světle, podobně jako například u Jelínka: „*V. Pohl se v uvedené pravopisné příručce, o jejíž hodnotě lze soudit již podle názvu (Pravopisnost Řeči České ... a veškerého obeclí vydaná)*...“⁸⁴, nebo u Kudělky, Šimečka a Večerky: „*Nedostatek smyslu jak pro kulturní tradici, tak i pro funkci projevoval Pohl rovněž v otázkách pravopisných...*“⁸⁵. Odlišný pohled na Pohla se snaží v poslední době přinést ve svých studiích profesor Univerzity Tübingen Tilman Berger⁸⁶, který Pohla představuje objektivně, jako plnohodnotného českého jazykového reformátora 18. století, jehož návrhy nezapadly do vývojové linie českého pravopisu proto, že oproti později zvítězivšímu Dobrovského přístupu k českému pravopisu zdůrazňujícímu historickou kontinuitu jazyka, prosazoval přístup odlišný, založený na racionalizaci českého pravopisu neboli zásadě „*piš jak vyslovuješ*“. A tak, i když Pohl některé

---

⁸⁰ Tamtéž, s. 155.

⁸¹ Tamtéž, s. 155.

⁸² *Ottův slovník naučný*, sv. XIX, Praha 1902, s. 1046 – 1047.

⁸³ *Slovník naučný*, sv. VI, Praha 1887, s. 511.

⁸⁴ Josef JELÍNEK, *Nástin dějin vyučování českému jazyku v letech 1774 – 1918*, Praha 1972, s. 63.

⁸⁵ Milan KUDĚLKA – Zdeněk ŠIMEČEK – Radoslav VEČERKA, *Česká slavistika v prvním období svého vývoje do počátku 60. let 19. století*, Praha 1995, s. 247.

⁸⁶ T. BERGER, *Z dějin; týž, Dobrovský*.

neologismy vytvořil, pročež je mezi puristy a brusiče právem řazen, nebylo jeho snahou ani tak očistit český jazyk, jako spíše učinit různé gramatické reformy za účelem zjednodušení a sjednocení pravopisného zápisu češtiny: „*Zdalo se mu, že každý píše, jak se mu uzdá...a že je tedy potřeba Čechy naučiti správně česky...chtěl je naučiti stěžejním pravidlům, ne podle tradiční zvyklosti českomoravských bratrských spisů nebo podle Doležala, ale rozumem, vlastním rozhodováním o správnosti či nesprávnosti.*“⁸⁷. Můžeme o něm tedy spíše říci, že více než puristou byl gramatickým reformátorem češtiny, jehož reformy však později nenašly v české jazykovědě uplatnění.

Zajímavé je, že o Pohlově životě máme dodnes jen velmi málo informací. Přestože se v některých starších pracích objevují velmi přesné údaje, dnešní bádání o Pohlovi je zavrhuje, protože je povětšinou nelze jednoznačně historickými prameny doložit⁸⁸ (například v článcích o Pohlovi v *Ottově slovníku naučném*⁸⁹ i v *Riegrově Slovníku naučném*⁹⁰ je uveden rok jeho narození 1740, ale vzhledem k tomu, že Pohlovy vyšlo první vydání jeho *Grammaticy* už roku 1756, nebylo by to fakticky možné). Přibližné datum Pohlova narození lze alespoň se zaokrouhlením na rok odvodit na základě data jeho smrti – 23. června 1790 - a oznámení o jeho smrti ve *Wiener Zeitung*, které uvádí, že zemřel ve věku 70 let, nejspíše se tedy Pohl narodil roku 1720⁹¹. Jisté je, že Pohl působil jako učitel češtiny na Tereziánu, na Šlechtické vojenské akademii i v císařské rodině, není však zcela jasné v jakých letech a v jakém pořadí tyto funkce zastával. Zřejmě se však lze přiklonit k přesvědčivým důkazům Newerkly a Bergera o tom, že na Tereziánu Pohl vyučoval od roku 1746⁹² a na Šlechtické vojenské akademii a v císařské rodině působil pak od roku 1755⁹³. V souvislosti s vyučováním arciknížat češtině byl Pohl také později jmenován dvorním předveřníkem⁹⁴.

Co se týče Pohlovy jazykovědné činnosti, vydal ve druhé polovině 18. století celkem čtyři práce z oblasti českého mluvnictví a pravopisu, mezi nimi výše uvedenou mluvnici *Grammatica* (Viedeň, Praha, Triest 1756), dále *Neuverbesserte Böhmische Grammatik mit allen erforderlichen tüchtigen Grundsätzen...* (Wien 1773), *Pravopisnost Řeči Čechské. Ředlně Založená, též y důkazmi obraňená k Vzitečné*

---

⁸⁷ A. PRAŽÁK, *Národ*, s. 155.

⁸⁸ T. BERGER, *Z dějin*, s. 4 – 5.

⁸⁹ *Ottův slovník*, s. 1046 – 1047.

⁹⁰ *Slovník*, s. 511.

⁹¹ T. BERGER, *Z dějin*, s. 4 – 5.

⁹² S. M. NEWERKLA, *Johann*, s. 49; TÝŽ, *Tschechischlehrbücher*, s. 53.

⁹³ T. BERGER, *Z dějin*, s. 5.

⁹⁴ Tamtéž, s. 5.

Potřebě cis. král. Vronjnské Wěstny Wjdenské, a weškerého obeclí wydaná (Videň 1786) a *Wahre gegründete böhmische Rechtschreibart mit imGrunde der Sprache bewährten Beweistume zu erforderlichen Gebrauch der K. K. adelichen Akademien, und sämtlicher Liebhabern dieser Sprache* (Videň 1786). Vedle těchto jeho vydaných spisů byla pak v posledních letech nalezena i jeho díla nevydaná, pouze rukopisná, například jeho učebnice češtiny určená Františkovi I. nebo německo-český slovník (obojí z konce 80. let 18. století)⁹⁵. Ve svých počátečních pracích vycházel Pohl důsledně z Rosy⁹⁶, k odklonu od něj ve směru ještě radikálnějších gramatických reforem Pohla přivedla až 70. a 80. léta 18. století.

Většina z Pohlových mluvnic a změn českého pravopisu byla především Josefem Dobrovským (zejména v jeho článku *Apologie für die alte, einmal angenommene, in ganz Böhmen übliche böhmische Orthographie*⁹⁷, kde Pohlova *Grammatica* nazval „gramatikou nečeskou“⁹⁸)⁹⁹ i pozdějšími českými jazykovědci odmítnuta za své voluntaristicky vytvořené neoterismy bez opory v jazykovém úzu, kalková kompozita podle němčiny a také kalkovaná německá a latinská syntaktická schémata¹⁰⁰. Vzhledem k tomu, že Pohl ve své *Grammatice* často vycházel z Rosovy mluvnice - v jejím prvním vydání z roku 1756 předložil celkem pět gramatických návrhů, z nich tři pocházely od Rosy¹⁰¹ - byla kritizována také jako jakýsi plagiát z Rosovy *Čechořečnosti*, opět nejvýrazněji Josefem Dobrovským, jenž o ní napsal, že je to jen „bázlivý, nepřesný překlad latinské mluvnice Rosy“¹⁰². Přesto se Pohlova *Grammatica* stala na celou druhou polovinu 18. století ve Vídni normou - vrchním ředitelem c. k. Tereziánské vojenské akademie ve Vídeňském Novém Městě, příznivcem češtiny a pokrokovým pedagogem Františkem Josefem hrabětem Kinským, byla učitelům češtiny na jeho ústavu předepsána při výuce a také dvorský dekret ze 3. srpna 1773 chválil její kvalitu a zaručoval jí výhradní a přednostní platnost pro všechny

---

⁹⁵ T. BERGER, *Príspevek*, s. 6 – 8.

⁹⁶ S. M. NEWERKLA, *Tschechischlehrbücher*, s. 57.

⁹⁷ Josef DOBROVSKÝ, *Apologie für die alte, einmal angenommene, in ganz Böhmen übliche böhmische Orthographie*, *Böhmische Litteratur auf das Jahr 1780, 1780*, s. 111 – 128.

⁹⁸ R. VEČERKA – P. KARLÍK, *Mluvnictví*, s. 39.

⁹⁹ O Dobrovského kritice Pohla pojednává výše uvedený článek: T. BERGER, *Dobrovský*, s. 393 – 402.

¹⁰⁰ R. VEČERKA – P. KARLÍK, *Mluvnictví*, s. 40.

¹⁰¹ T. BERGER, *Argumentace*, s. 5.

¹⁰² J. DOBROVSKÝ, *Neuerbesserte Böhmische Grammatik mit allen erforderlichen tüchtigen Grundsätzen...*, *Litterarisches Magazin von Böhmen und Mähren, Drittes Stück, 1787*, s. 137.

německé a uherské země¹⁰³. Vzhledem k dobovému významu Pohlovy učebnice se budu jeho gramatickými návrhy v následujícím odstavci zabývat podrobněji.

Nejvýznamnější Pohlovy gramatické návrhy a reformy, které vynikaly buďto svou zjevnou novátorskou odlišností od dosavadního úzu nebo naopak neobvyklým navracením se k starší normě, se dají shrnout do devíti bodů¹⁰⁴.

Především Pohl navrhl naprosté zrušení grafému *ů* a jeho záměnu buď za *ú* (*dúkazmi*) nebo za prosté *u* (*ruže, pánum*)¹⁰⁵. Hlavním argumentem mu k tomu byla nepotřebnost zdůrazňování historického vývoje češtiny prostřednictvím *ů* (píše se tam, kde se dříve psával diftong *uo*) a zjednodušení českého pravopisu pro žáky, kteří se ho učí a nevnímají již historickou konvenci zaniklého *uo*. Možnost užití *ů* Pohl nakonec ponechal jen některým málo českým slovům, která se měla nadále stát výjimkami.

Dále se Pohl vyjádřil k psaní měkkých fonémů *ň*, *t'* a *d'* a užívání *ě* po retnicích. Nejprve řešil otázku, zda se má měkkost zapisovat prostřednictvím grafémů *i* (*pieknie, woniawý*) podle soudobého písařského úzu *pro foro interno*, nebo prostřednictvím háčku (*pěkně, woňawý*), jak bylo v jeho době obvyklé podle tiskařské konvence *pro foro externo*. I když výběr ponechal nakonec na pisateli, doporučil spíše psaní háčku, který se později opravdu prosadil. Pohl se tímto zřejmě snažil smazat rozdíl mezi tištěnými texty a texty psanými, kterého si jistě všiml, a zjednodušit tím pravopis. Později Pohl upozornil také na rozdíl v psaní grafému *ě*; všiml si totiž fonologické skutečnosti, že *ě* se samo o sobě čte měkce jako [*je*] pouze po retnicích (*b*, *p*, *v*), kdežto po měkkých souhláskách se čte jako obyčejné [*e*] a měkce se vyslovuje samotná souhláska. Proto podřídil psanou podobu té vyslovované a doporučil psát *ě* jen po retnicích (*pět* [*pjet*], *wěřjm* [*vjeřím*], *tobě* [*tobje*]), jeho psaní po měkkých souhláskách zrušit a psát místo něj u měkké souhlásky háček a po ní prosté *e* (místo *děljm d'eljm* [*d'elim*], místo *tělo řelo* [*řelo*]).

---

¹⁰³ S. M. NEWERKLA, *Recepce pravopisu Jana Václava Póla jeho vídeňskými a vídeňskonovoměstskými současníky*. In Ústav českého jazyka FF MU [online]. Brno: FF MU, 2010, posl. aktualizace 31. 5. 2010 [cit. 26. dubna 2011]. Dostupné na: <<http://www.phil.muni.cz/cest/pravopis/abstrakty/newerkla.pdf>>.

¹⁰⁴ Všech devět bodů uvádím tak, jak je rozřídil T. Berger (T. BERGER, *Z dějin*, s. 7 – 13.). Pro upřesnění Pohlových gramatických změn jsem čerpala ještě z: J. PLESKALOVÁ – O. ŠEFČÍK, *Pravopis*, s. 505 – 506; J. VÍŠKOVÁ – J. SIROTEK, *Zpracování*, s. 184. Všechny práce uvádějí podobné změny, které jsou pouze v jiném pořadí.

¹⁰⁵ Tyto i další příklady k Pohlovým gramatickým změnám (uvádím je pouze transliterované, aby byl patrný přesný Pohlův pravopis) viz: J. VLČEK, *Dějiny*, s. 155 – 156.

Významnou Pohlovou změnou pravopisu češtiny byl také jeho návrh zapisovat souhlásku [ou] místo grafémy *au*, běžnými u písařské i tiskařské konvence 18. století, grafémy *ou*, tedy opět podle vyslovované podoby souhlásky.

Pohl dále doporučoval rozlišovat dvojí *u*, „zamknuté“ na začátku slova a po předponách, které se podle něj mělo zapisovat grafémem *v* (*včít* [učít], *nevčít* [neučit], *navčít* [naučit]), a „otevřeným“ *u* na ostatních pozicích ve slovech, u kterého měl být ponechán zápis grafémem *u* (*rozumný*, *wedu*). Grafémem *v* chtěl navíc Pohl nahradit i grafém *au* psaný na začátku slova, podle tohoto návrhu by se tedy místo dobového *aurata* [outrata] mělo psát *vtrata*, což odůvodňuje výslovností (což je zvláštní, protože slovo [outrata] se s *v* na začátku nevyslovovalo, možná tím Pohl naráží na to, že by se mohlo vyslovovat s jeho „zamknutým“ *u* a proto ho tak zapisuje).

Podobně Pohl také rozlišuje „otevřené“ souhlásky *b*, *f* a *l* před *i* a *í*, případně před souhláskami *ia*, *ie*, *io*, *iu*, a jejich „zamknuté“ ekvivalenty *b*, *ff* a *l* v ostatních případech.

Jednou z Pólem uváděných pravopisných reforem, která se prosadila působením pozdějších jazykovědců do českých mluvnic, je zavržení starších spřežek - grafémů *cz* pro [c], *cž* pro [č] a *rž* pro [ř] - a zaznamenávání první hlásky pomocí prostého *c* a posledních dvou prostřednictvím grafémů s háčkem jako *č* a *ř*. Přesto i toto Pohlovo pravidlo mělo mít výjimky – spřežky dovozoval nadále psát na začátku jednoslabičných slov.

Další Pohlův návrh, který pocházel zcela z jeho hlavy, protože se v žádné jiné mluvnici jeho doby neobjevoval, se týkal zápisu *č*, *ř*, *š*/*ff* a *ž* před *i*. Pohl zde vycházel z předešlé změny psaní grafémů *č* a *ř*, které podle něj byly už dostatečně měkké a nebylo po nich tedy třeba označovat měkkost pomocí *i*. V takové souvislosti došel k názoru, že není potřeba psát háček nad *č*, *ř*, *š* nebo *ž*, když po nich následuje samohláska *i* nebo *j*. Mělo se tedy podle něj psát *zieljm* [želím] místo dosavadního *žieljm* nebo *narjzenj* [nařízení] místo *nařjzenj*.

Pohl se vyjádřil i k užívání dlouhých a krátkých samohlásek, které se snažil systematicky uspořádat podle slovních druhů – tvar slova a paradigma měly být tedy ukazatelem užití či neužití délky. Pro představu: tvrdil, že všechna podstatná jména končící na *i/j* musí být jednotně zapisována s krátkým *i*, například neutrum *znameni*, protože tvary končící na dlouhé *j* [í] jsou slovesa, například *znamenj* (ve smyslu opatřuje znamením).

Poslední Pohlův návrh vychází z Rosovy mluvnice, jedná se o rozlišování předložek *s* a *z* a předpon *s-* a *z-*. Pohl podle Rosy navrhuje spojení předložky *z* s genitivem a *s* s instrumentálem a psaní předložky *s-* pouze v těch slovech, která mají význam slučování, spolčování či shromažďování, předložky *z-* pak v ostatních případech.

Pro Pohla bylo dále charakteristické časté zaměňování pravopisu *-i-* a *-y-*, *-i-* a *-í-* (*Lydmila, slišeti*), změny ve skloňování (*tři stě* místo *tři sta*, *rukmi* místo *rukama* – zde však vycházel ze starší mluvnice Rosovy¹⁰⁶) a mnohé další¹⁰⁷.

V rámci neologismu a purismu se Pohl snažil vymítit a nahradit i slova dlouho v češtině zažitá (především tak činil v oddílu své *Grammaticy* nazvaném *Slovník řeči české*¹⁰⁸), například z latiny přejaté slovo *škola* nahrazoval zčeštělým ekvivalentem *učna*, vzniklým ze slova *učit*, nebo germanismus *strožok*, vzniklý hláskovou adaptací německého kompozita *Strohsack*, nahrazoval naprosto nesystémovým kompozitem *slamotrus*¹⁰⁹. Mezi Pohlovy lexikální náhražky cizích slov pak počítáme také slovo *příšera* za *dobrodružství*, *vzkvostnice* za *palác*, *obecli* za *publikum*, *doschovna* za *špitál* nebo *vývojněnik* za *invalidu*¹¹⁰ a mnoho dalších. Zatímco se výše uvedené neologismy pro svou nesystémovost v českém jazyce neuchytily, dvě Pohlova slova v české slovní zásobě zůstala: *telka* nebo *tečka* za slovo *puntík* nebo *přáti* za slovo *vinšovati*¹¹¹.

Pohlovy mluvnice byly ve své době natolik respektovány, že leckterého jiného gramatika inspirovaly při tvorbě vlastní mluvnice. Nejvýrazněji se Pohl stal vzorem **Karlu Ignáci Thámovi**¹¹² při tvorbě celé řady jeho puristických mluvnic, začínající od *Kurzgefasste böhmische Sprachlehre nebst böhmischen, deutschen und französischen Gesprächen und Auszügen aus den besten böhmischen Schriftstellern* (1787) a končící u *Böhmische Sprachlehre* (1821). Thám z Pohla vycházel poměrně důsledně a v podstatě ve svých mluvnicích nic nového, co by se od Pohlových návrhů lišilo, nepřinesl, jen na některých místech přidal vlastní tvary slov, které ale byly, stejně jako Pohlovy, nespisovné či nesprávné (instrumentál plurálu *stymy*, *stemi*, *znamení*, instrumentál

¹⁰⁶ J. VÍŠKOVÁ – J. SIROTEK, *Zpracování*, s. 184.

¹⁰⁷ Tamtéž; J. PLESKALOVÁ – O. ŠEFČÍK, *Pravopis*, s. 505 – 506; J. VLČEK, *Dějiny*, s. 155.

¹⁰⁸ Podrobný rozbor této části Pohlovi mluvnice viz: S. M. NEWERKLA, *Tschechischlehrbücher*, s. 68 – 72.

¹⁰⁹ M. JELÍNEK, *Purismus*, s. 543.

¹¹⁰ Příklady Pohlových neologismů viz: J. VLČEK, *Dějiny*, s. 155 – 156.

¹¹¹ Oba příklady Pohlových úspěšných lexikálních náhrad viz: T. BERGER, *Příspěvek*, s. 17.

¹¹² R. VEČERKA – P. KARLÍK, *Mluvnictví*, s. 40.

singuláru *pěťmi*, dativ singuláru *pěťim* a některé další)¹¹³. Na některých místech pak byl naopak konzervativnější než Pohl, například když zůstal u historických grafémů *au* a *ú*¹¹⁴.

3.2 Nepuristická linie a historický přístup v české jazykovědě 18. století

První českou mluvnici 18. století, která nejevila žádné známky purismu a vyznačovala se snahou zpřesnit bratrský pravopis, představovala *Grammatica linguae boemicae methodo facili* (1704) jezuity **Václava Jandyta**. Jak jsem již výše uvedla, Jandyt v ní částečně vycházel z mluvnice Rosovy, přičemž se vyhnul převzetí jeho puristických novotvarů, prohloubil oproti němu časování, v němž se snažil na rozdíl od svého předchůdce důsledně odlišit jazyk spisovný od jazyka lidového. Tak docela se mu to však nepodařilo, i on užíval ve svém spisovném úzu například lidový tvar imperativu *peč!*¹¹⁵. Od druhého vydání (1705) pak Jandyt ke své mluvnici přidával i přílohu *Krátká zpráva, kterak a dle jakých pravidel Čechové v jazyce českém v tyto časy komedije skládají*, v níž popisoval pravidla tvoření jezuitských školských dramát¹¹⁶. V oblasti gramatických návrhů a reforem však tato práce nepředstavuje v českém mluvnictví žádný významný pokrok.

Význam purismu nám ještě dodatečně může doložit i fakt, že nepuristické mluvnice vyšly v první polovině 18. století pouze dvě – vedle Jandytovy už jen *Grammatica Slavico-Bohemica* **Pavla Doležala** (Pressburg 1746), přesto i ona čerpá z *Čechořečnosti* průkopníka českého purismu, Jana Václava Rosy, z níž přejímá dokonce celé pasáže (zvláště ve skloňování)¹¹⁷; puristickým tvarům se však stejně jako mluvnice Jandytova vyhýbá. Díky Doležalovým skvělým znalostem latiny, češtiny, slovenštiny i dalších jazyků se jeho *Grammatica Slavico-Bohemica* stala daleko nejvýznamnějším bohemistickým gramatickým dílem pozdního baroka, její klad tkvěl i v tom, že pro ni Doležal čerpal z mnoha zdrojů, vedle Rosovy mluvnice také ze starších gramatik Melanchtona a Nudožerského, dále z rukopisných prací Daniela Krmana, Matouše Michaloviče Sečianského, Tobiáše Masníka, Pavla Holveita nebo J. L. Frische - tedy z prací o češtině i o slovenštině, takže na ní později mohlo navázat jak

¹¹³ J. VÍŠKOVÁ – J. SIROTEK, *Zpracování*, s. 186.

¹¹⁴ T. BERGER, *Z dějin*, s. 14.

¹¹⁵ Tamtéž, s. 184.

¹¹⁶ Podrobněji o *Krátké zprávě* v J. VLČEK, *Dějiny*, s. 64 – 66.

¹¹⁷ R. VEČERKA – P. KARLÍK, *Mluvnictví*, s. 25 – 26.

bohemistické mluvnictví v osobě Dobrovského, tak i mluvnictví slovakistické v osobě Bernolákové¹¹⁸. V metodě vědeckého popisu češtiny navíc přinesla Doležalova *Grammatica* na rozdíl od předchozí mluvnice Jandytovy významný posun, především podrobně rozdělila slovesa do šesti tříd podle infinitivu, rozšířila Rosovo skloňování podstatných jmen, přičemž stanovila velký počet vzorů (pro deset skloňovacích typů uvádí šedesát pět vzorů)¹¹⁹ a překvapivě také v opozici ke stávajícímu úzu psaní *di, ti, ni, dě, tě, ně* zaváděla psaní *d'i, t'i, n'i, d'e, t'e, n'e*¹²⁰ (graficky znázorňovala měkčení souhlásek v těchto slabikách, přestože byly změkčeny za nimi následujícími samohláskami). Je také velice cenná pro svůj dokladový materiál, od Rosy přejímá některé tvary lidové (instrumentál plurálu maskulin *-mi, -ami, -emi*, genitiv *vejcte*, tvary *kostích, kostím, pani, dvouch, třech, třím, mojeho, mojích, našich* aj.), žádné jiné tvary, které by se u Rosy neobjevovaly, však neuvádí; dále se v ní vyskytují i archaismy (*veselé, pomezé, údolé*, genitiv *motouze*, lokál singuláru životných maskulin zakončuje na *-ě*, v genitivu plurálu uvádí tvary *srdc, pol, růž, dvúm*) a tvary vykonstruované (instrumentál singuláru *sluhem*, lokál singuláru *dceře*, nominativ singuláru *soudci* i *soudce*, lokál plurálu *dvěch, těchž, těmiž*, nominativ plurálu *tiž, tyž*, akusativ plurálu *kamene, dne*)¹²¹. Ačkoliv tedy *Grammatica Slavico-Bohemica* nejevila žádné známky purismu, některé nesystémové novotvary ve flexi se v ní vyskytovaly, navzdory svému významu byla tedy pouhou předchůdkyní pozdějších kritických osvícenských mluvnic češtiny.

Po Doležalově mluvnici byly soustavně vydávány mluvnice čistě puristické (viz výše: Pohlovy, Šimkovy, Thámovy, atd.). Zlom přišel až s počátkem osmdesátých let 18. století, kdy pod vlivem osvícenské kritické skepse začaly vznikat mluvnice nekonstruuující již tvary slov uměle, ale opírající je o jazykový materiál uložený v knihách a živé mluvě lidu. Řadu těchto mluvnic zahájila mluvnice **Františka Jana Tomsy** *Böhmische Sprachlehre* (1782) popisující jak soudobý jazykový úzus, tak starší možnosti zápisu uchované ve starších textech, v níž Tomsa nenavrhl ještě nic principiálně nového, odporoval dokonce i změně zápisu *au*, v němž se již dlouho *a* četlo jako [o], na *ou* a přišel pouze se zjednodušením zápisu [l] v jednoduché *l* místo

---

¹¹⁸ Tamtéž, s. 25 – 26.

¹¹⁹ J. VÍŠKOVÁ – J. SIROTEK, *Zpracování*, s. 190.

¹²⁰ J. PLESKALOVÁ – O. ŠEFČÍK, *Pravopis*, s. 505.

¹²¹ J. VÍŠKOVÁ – J. SIROTEK, *Zpracování*, s. 184.

zdvojeného¹²². V části své mluvnice věnované skloňování vychází Tomsa z Doležala, jednotlivé skloňovací typy a vzory však rozlišuje podle rodu; z Doležala vychází také v infinitivním dělení sloves, které však už rozlišuje podle vidu¹²³. Ani on se nevyhnul některým chybám svých předchůdců, jeho mluvnice je však považována za nejlepší z počátků obrození před mluvnicí Dobrovského¹²⁴.

Významnější návrhy k reformě pravopisu Tomsa podal až ve svých dílech z let 1802 a 1812, v nichž prosazoval psaní dlouhého *í* místo *j*, *j* místo *g*, *u* místo *v*, zrušení písmena *f* a psaní *š* místo *ff* nebo zrušení protetického *v* (*v* před samohláskou na začátku slova, např. v 18. století obvyklý zápis *voko* místo *oko*) – zápis [ou] jako *au* však i nadále ponechával; za nejdůležitější lze považovat Tomsův návrh na užívání antikvy místo stávajícího švabachu¹²⁵. Základem Tomsových pravopisných reform byla většinou racionální argumentace územ příbuzných slovanských jazyků¹²⁶.

Z gramatiky Tomsovy vycházely dvě další gramatiky konce 18. století, které však nic nového nepřinesly a v zásadě se shodovaly se svou předlohou. Jde o mluvnici **Jiljího Chládky** *Naučení kratičké, kterak by se mělo po česku dobře mluvit a psát* (1795), která pouze určuje podrobnější pravidla Tomsou zavedeného skloňování a časování, a piaristy **Atanasie Spurného** *České cvičení pro schovance c.k. Kadetního domu* (1783).

Před epochální mluvnicí Dobrovského, která naplno zahájila rozostřené diskuze českých lingvistů o reformách bratrského pravopisu a jeho přerodu v pravopis novočeský, které naplňovaly celou první polovinu 19. století, ještě vyšly dvě gramatiky, které však z Dobrovského už významně čerpaly. Obě pocházely z per profesorů češtiny na pražské univerzitě. První, *Grundsätze der böhmischen Grammatik* (1795), napsal první profesor češtiny na pražské univerzitě, **František Martin Pelcl**, zčásti dokonce v přímé spolupráci s Dobrovským, který Pelclovi poskytl prakticky k opsání ty části své mluvnice, které měl v rukopise hotové před svou cestou do Ruska¹²⁷ v letech 1792 – 1793¹²⁸. Druhou, *Böhmische Grammatik* (1804 – 1805), napsal druhý profesor češtiny

¹²² J. PLESKALOVÁ – O. ŠEFČÍK, *Pravopis*, s. 506.

¹²³ J. VÍŠKOVÁ – J. SIROTEK, *Zpracování*, s. 185.

¹²⁴ Tamtéž, s. 185.

¹²⁵ T. BERGER, *Argumentace*, s. 7 – 8.

¹²⁶ Tamtéž, s. 8.

¹²⁷ R. VEČERKA – P. KARLÍK, *Mluvnictví*, s. 41.

¹²⁸ Tato cesta Josefa Dobrovského do Ruska, kam jel spolu s hrabětem Šterberkem, je podrobně popsána v knize: Vladimír Andreevich FRANTSEV, *Cesta J. Dobrovského a hr. J. Šternberka do Ruska v letech 1792-1793*, Praha 1923.

na pražské univerzitě, **Jan Nejedlý**, který v ní vycházel z dosud vydaných i nevydaných Dobrovského studií¹²⁹. Zásady Dobrovského užíli oba autoři především v deklinaci¹³⁰. Obě mluvnice jsou si vzhledem ke stejnému zdroji, z něž čerpaly, velmi podobné a liší se pouze v jednotlivostech – nejzávažněji ve svém přístupu k jazyku lidovému a spisovnému a jazyku soudobému a starému: zatímco Pelcl více archaizuje a užívá více lidových tvarů, Nejedlý se snaží důsledně odlišit spisovnou češtinu od češtiny lidové¹³¹.

Později, během první poloviny 19. století, se Nejedlý od názorů Dobrovského distancoval. Stal se odpůrcem jakékoli reformy českého pravopisu, včetně Dobrovského reformy analogické a nadále hájil dokonce i tradiční psaní *au*. Jakoby tedy setrval u stanoviska mladého Dobrovského (do počátku 19. století), který si v podstatě žádnou pravopisnou reformu nepřál.¹³²

Největší osobností české jazykovědy konce 18. století byl bezesporu **Josef Dobrovský**¹³³. Ještě při studiích filozofie v Praze si Dobrovský stanovil za cíl svého bádání hermeneutiku, věcný výklad bible, v 18. století velmi oblíbené odvětví teologie. Za tímto účelem se také pustil do studia východních jazyků, jejichž prostřednictvím chtěl určit správné biblické čtení a rekonstruovat původní biblický text, přičemž se seznámil s pavlánským učitelem východních řečí, Fortunátem Durychem, poskytujícím mu lekce staroslověnštiny. Skrze svůj zájem o staroslověnštinu a díky přátelství s Pelclem, pro nějž často sbíral a vypisoval různý materiál z českých dějin (Pelcl a Dobrovský byli dobří přátelé, oba působili u hraběte Nostice jako vychovatelé, kde se spolu také seznámili), procházejíc různé knihovny a přicházejíc tak do styku se starou českou literaturou i dalšími českými písemnými památkami, přeorientoval následně své bádání z hermeneutiky na slovanskou a především českou jazykovědu, historii a literární historii.¹³⁴

Dobrovský důsledně prosazoval metodu kritické skepse a objektivitu bádání, což dokazuje to, že vyvrátil několik zažitých historických „nepravd“ - například ve spise

---

¹²⁹ R. VEČERKA – P. KARLÍK, *Mluvnictví*, s. 41.

¹³⁰ J. VÍŠKOVÁ – J. SIROTEK, *Zpracování*, s. 186.

¹³¹ Tamtéž, s. 186.

¹³² T. BERGER, *Argumentace*, s. 9.

¹³³ Skutečné jméno Dobrovského bylo Doubravský, přišel o něj při zápisu do matriky, kdy je uherský kněz chybně zaznamenal (viz: Julius DOLANSKÝ, *Zrození buditele*, in: Bohuslav Havránek – Julius Dolanský (edd.), *Josef Dobrovský 1753 – 1953*, Sborník studií k dvoustému výročí narození, Praha 1953, s. 14 – 15.).

¹³⁴ Další podrobnosti o životě Dobrovského lze nalézt v knize, z níž jsem také čerpala informace k předešlému odstavci: Vincenc BRANDL, *Život Josefa Dobrovského*, Mníšek pod Brdy 2003. Jak se Dobrovský dostal od hermeneutiky k bohemistice a slavistice také podrobně popisuje J. Vlček (J. VLČEK, *Dějiny*, s. 146.).

Fragmentum Pragense evangelii s. Marci, vulgo autographi (Praha 1778) dokázal nepůvodnost zlomku evangelia sv. Marka, které bylo drženo svatovítskou kapitolou od dob Karla IV. jako relikvie¹³⁵. V jazykovědném bádání pak své kriticky skeptické zásady prokázal svým racionálně historickým přístupem, kladoucím hlavní zřetel při zkoumání jednotlivých jazyků na pravidla jejich historického vývoje a z něj plynoucí vývojové tendence, zjišťované důkladným studiem starých knih i dobové lidové mluvy.

První velkou prací Dobrovského, kde se již částečně zabýval českou a slovanskou gramatikou (zvláště otázkami tvoření slov a jejich forem), byla už jeho *Geschichte der böhmischen Sprache und Litteratur* z roku 1792 (zvláště její třetí kapitola: *Bildung und Biegung der Slawischen Redetheile*, s. 13 – 20)¹³⁶. Tyto zmínky o české a slovanské gramatice však byly v *Geschichte der böhmischen Sprache und Litteratur* jen pobočné a dílo věnovalo pozornost především svému hlavnímu předmětu - Dobrovského bádání v oblasti slovanské a české literatury, které zahájil již v sedmdesátých letech vydáváním vlastních literárních časopisů: *Böhmische Litteratur auf das Jahr 1779*, *Böhmische und mährische Litteratur auf das Jahr 1780* a jeho pokračování z roku 1786 pod názvem *Litterarisches Magazin von Böhmen und Mähren* (vycházely mezi lety 1779 – 1786)¹³⁷. *Geschichte der böhmischen Sprache und Litteratur* jsou často označovány za vrchol Dobrovského literárního bádání; Dobrovský v nich podal přehled vývoje české literatury v šesti obdobích, přičemž dobu husitskou, ačkoli původně jezuita a následně i katolický kněz, nazval dobou „panující“, období od počátku třicetileté války až do své současnosti pak nazval dobou „úpadkovou“, přičemž vinu za úpadek českého jazyka a literatury nesvalil pouze na špatné podmínky třicetileté války, ale i na násilné protireformační praktiky jezuitského řádu, čímž jasně dokázal své objektivní, kritické a nezaujaté stanovisko. Ačkoli každý úspěch českého jazyka, například v podobě založení katedry českého jazyka při pražské univerzitě, vítal, nebyl přesvědčen o budoucím rozšíření češtiny v takové míře jako v 16. století a jejím povznesení mezi evropské spisovné jazyky; vyslovil se zde navíc opět proti purismu, umělému rozšiřování české slovní zásoby s cílem vymýcení přejatých slov, a to především proto, že metodologické východisko purismu nepovažoval vůbec za správné.

---

¹³⁵ Další podrobnosti a důkazy o Dobrovského kriticko-skeptickém přístupu viz: Milan MACHOVEC, *Josef Dobrovský. Studie s ukázkami z díla*, Praha 2004.

¹³⁶ Antonín DOSTÁL, *Práce Josefa Dobrovského o tvoření slov*, in: Bohuslav Havránek – Julius Dolanský (edd.), *Josef Dobrovský 1753 – 1953, Sborník studií k dvoustému výročí narození*, Praha 1953, s. 131.

¹³⁷ Podrobněji o časopisech a jejich obsahu viz: J. VLČEK, *Dějiny*, s. 150 – 151.

Purismus byl v očích Dobrovského jednou z příčin úpadku českého jazyka, protože mu znemožňoval plnit funkci jazyka literárního - produkcí stále nových umělých slov, užívaných v literatuře, totiž snižoval schopnost českého čtenáře tuto literaturu číst, protože ten novým umělým slovům bez historické souvislosti se slovy staršími prostě nerozuměl.¹³⁸ Podle Dobrovského nemělo smysl spontánně vymýšlet nová česká slova nezávisle na historickém vývoji jazyka; naopak považoval za nezbytné zkoumat českou slovní zásobu starých českých knih, českou lidovou mluvu, i češtinu v souvislosti s ostatními slovanskými jazyky a na tomto základě odvodit pravidla vývoje jazyka a tvoření slovní zásoby¹³⁹. Z těchto pohnutek boje proti purismu a z potřeby vzniku zatím neexistujícího českého slovníku už od mládí Dobrovský shromažďoval slova ze starších českých knih a lidové obraty, aby je mohl později vyložit ve své významné lexikografické práci, *Německo českém slovníku* (Praha 1802 – 1821)¹⁴⁰.

Obraťme však nyní konečně pozornost k bádání Dobrovského v oblasti gramatiky, které vyvrcholilo jeho mluvnicí *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmisches Sprache zur gründlichen Erlernung derselben für Deutsche, zur vollkommenern Kenntnis für Böhmen* (dále jen *Ausführliches Lehrgebäude*), vydanou dvakrát, v roce 1809 a 1819. Formálně jde o práci mladší než gramatiky, ke kterým by se měla vztahovat naše pozornost, vznikla již v 19., nikoli v 18. století, ale Dobrovský v ní v podstatě pouze shrnul své badatelské závěry starší, uveřejněné ještě před přelomem století jednotlivě v různých studiích, případně monografiích. Mezi takové patřila především Dobrovského studie o tvoření slov *Die Bildsamkeit der bslawischen Sprache an der Bildung der Substantive und Adjektive in der böhmischen Sprache dargestellt* (1799), dále jeho monografie o časování českých a obecně slovanských sloves *Slovo slavenicum, in specie czechicum* (1799), jeho dvě monografie o skloňování, *Entwurf der böhmischen Deklinationen* (1803) a *Böhmische Biegungen* (1803), a také jeho studie

---

¹³⁸ Výše uvedené závěry týkající se *Geschichte der böhmischen Sprache und Litteratur* jsem vyvodila na základě ukázek z tohoto díla, uvedených jednak ve Vlčkových *Dějínách literatury* (J. VLČEK, *Dějiny*, s. 145 – 158.), jednak v Jedličkově výboru z Dobrovského díla (Benjamin JEDLIČKA, *Josef Dobrovský. Výbor z díla*, Praha 1953.)

¹³⁹ Takto kritizuje Dobrovský purismus ve druhém vydání své gramatiky *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmisches Sprache* z roku 1819, jak je patrné z reedice obou vydání Dobrovského mluvnice: J. DOBROVSKÝ (edd. Miloš WEINGART – Stanislav PETÍRA), *Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z r. 1809 a 1819*, Praha 1940.

¹⁴⁰ Více viz: Z. HLADKÁ, *Lexikografie*, s. 178. Na stránkách ÚJČ AV ČR je také dostupná elektronická verze tohoto slovníku, který je možno si také stáhnout (<http://vokabular.ujc.cas.cz/soubory/VW_Zdarek.ppt>).

*Böhmische Prosodie*¹⁴¹, uveřejněná roku 1795 pod Dobrovského jménem v Pelclově gramatice, která teoreticky rozebírala důrazový český přízvuk na první slabice ve slově a na jeho základě určovala přízvuchné zásady za vhodnější pro českou poezii na místo dosud respektovaných zásad časoměrných¹⁴².

Díky Dobrovského kritickému přístupu je dnes jeho mluvnice *Ausführliches Lehrgebäude* považována za první vědeckou mluvnici češtiny, Dobrovský se v ní snažil popsat správný spisovný úzus češtiny podle bratrského pravopisu ze 16. století¹⁴³, který považoval za vrchol snah o krásu českého jazyka, přičemž na základě důkladného studia písemných památek z 15. a 16. století důsledně rozlišoval, na rozdíl od svých předchůdců, mezi jazykem spisovným, lidovým a archaickým¹⁴⁴. Dobrovského cílem tedy nebylo ve své gramatice zavádět žádné novoty či reformy, ale prostě určit, co je součástí spisovného jazyka a co už naopak jeho součástí není a ustálit tak kodifikaci češtiny.

Význam *Ausführliches Lehrgebäude* tkví už v tom, že Dobrovský k jejich zpracování prostudoval nejen literaturu 16. a 17. století, ale především všechny gramatiky, které v tomto období vyšly. Svědčí o tom úvodní kapitola v *Ausführliches Lehrgebäude*, kde Dobrovský tyto gramatiky komentuje, počínaje mluvnicí Klatovského a mluvnicí náměšťskou a konče ve druhém vydání mluvnicí Zieglerovou¹⁴⁵.

Ausführliches Lehrgebäude der Böhmischen Sprache se zabývá všemi čtyřmi oblastmi české gramatiky: hláskoslovím, tvořením slov, morfologií i syntaxí. Zvláště objektivně a pronikavě v ní Dobrovský analyzoval slovní základy a přípony – správně vyvodil, že se slova v češtině odvozují ze základních kořenů, kořenné slabiky českých slov pak rozčlenil do tří skupin (1. souhláska + samohláska, 2. souhláska + samohláska + souhláska, 3. tři souhlásky po sobě) atd.¹⁴⁶. Vedle části o tvoření slov byla také pro budoucí vývoj české jazykovědy nesmírně přínosná část *Ausführliches Lehrgebäude* o morfologii; Dobrovský v ní nově zavedl v deklinaci českých substantiv devět skloňovacích typů s dvanácti vzory: 1. *chlap, dub*, 2. *hráč, meč*, 3. *kost*, 4. *ryba*, 5.

¹⁴¹ Zdroje Dobrovského gramatiky viz: R. VEČERKA – P. KARLÍK, *Mluvnictví*, s. 41.

¹⁴² Více o *Böhmische Prosodie* viz: J. VLČEK, *Dějiny*, s. 138.

¹⁴³ J. VÍŠKOVÁ – J. SIROTEK, *Zpracování*, s. 187.

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 192.

¹⁴⁵ J. DOBROVSKÝ (edd. M. Weingart – S. Petíra), *Podrobná mluvnice*, s. 10 – 33.

¹⁴⁶ Viz kapitola *Bildung der Wörter*, in: J. DOBROVSKÝ (edd. M. Weingart – S. Petíra), *Podrobná mluvnice*, s. 68 – 453. Dobrovského zásady tvoření slov také podrobně rozebrány v: A. DOSTÁL, *Práce*, s. 130 – 155.

*země, lázeň, 6. pole, 7. kotě, 8. slovo, 9. znamení*¹⁴⁷, které skloňuje již téměř ve shodě s dnešním stavem. Jako základní kritéria rozřídění skloňovacích typů a vzorů mu přitom posloužily tři faktory, které jím byly v takové důslednosti dodrženy v české jazykovědě poprvé a které jsou podle jeho vzoru uznávány v české deklinaci i dnes; patřil mezi ně na prvním místě rod substantiva, na druhém místě zakončení substantiva v nominativu singuláru a na místě třetím zakončení substantiva v genitivu singuláru, u maskulin pak ještě životnost a neživotnost¹⁴⁸. Stejný přínos mělo i Dobrovského zpracování konjugace sloves v morfologické části *Ausführliches Lehrgebäude*, které vychází z Doležalovy zásady dělení českých sloves do jednotlivých tříd ne již podle první osoby singuláru indikativu přítomného, jako tomu bylo u všech předchozích českých gramatik, ale podle infinitivu¹⁴⁹. Dobrovský podle této Doležalovy zásady dělí slovesa do šesti slovesných tříd: 1. třída – slovesa připojující *-ti* bezprostředně k základu, jedno jestli otevřenému či zavřenému, 2. tř. slovesa připojující k základu *-nu/-nouti*, 3. tř. slovesa připojující k základu *-ěti*, 4. tř. slovesa připojující k základu *-iti*, 5. tř. slovesa připojující *-ati* (po některých souhláskách *-ěti*), 6. tř. slovesa připojující *-uji/-ovati*¹⁵⁰. Dobrovský ze svého systému šesti tříd českých sloves pak vyjímá taková slovesa, která mísí kořeny nebo třídy, jsou archaická atd., a stanovuje je za slovesa nepravidelná. Celkem jich vybral čtrnáct: *býti, míti, jíti, chtíti, uživu, plovu, slovu, dáti, věděti, jísti, státi, plivati, říci, prý* (nepravidelná slovesa znali a zaváděli jazykovědci i před Dobrovským, jen jich jmenovali veliké množství, protože jejich pravidla dělení sloves do tříd nebyla tak systematická a důsledná jako u Dobrovského)¹⁵¹.

Ve výsledku zůstává Dobrovský v *Ausführliches Lehrgebäude* velice konzervativním, drží se důsledně bratrské normy a nesnaží se téměř o žádnou změnu či reformu stávajícího bratrského úzu. Jediným jeho návrhem zde byla změna psaní *i* a *y* po afrikátách a sykavkách, a to podle principu morfologické analogie¹⁵² – Dobrovský vycházel z toho, že jestli podle bratrského pravopisu existuje alternace *i~y* ve tvarech *páni* (nominativ plurálu)~ *pány* (akusativ plurálu), musí existovat stejný zápis *i* pro analogické tvary stejné deklinace, například *ptáci~ptáky*, místo dosud dodržovaných

¹⁴⁷ Viz přehledná tabulka v: J. DOBROVSKÝ (edd. M. Weingart – S. Petíra), *Podrobná mluvnice*, s. 458 – 459.

¹⁴⁸ J. VÍŠKOVÁ – J. SIROTEK, *Zpracování*, s. 190.

¹⁴⁹ Tamtéž, s. 191.

¹⁵⁰ J. DOBROVSKÝ (edd. M. Weingart – S. Petíra), *Podrobná mluvnice*, s. 266 – 269.

¹⁵¹ J. VÍŠKOVÁ – J. SIROTEK, *Zpracování*, s. 191 – 192.

¹⁵² T. BERGER, *Argumentace*, s. 8.

bratrských pravidel pro zápis *y* ve všech tvarech po *c*, *z*, *s*, atd.¹⁵³. Tento zdánlivě bezvýznamný návrh v první polovině 19. století rozpoutal mezi českými jazykovědci bouřlivou debatu, přičemž je rozdělil na dva oponentní tábory, zastánce Dobrovského návrhu, *iotisty*, a jeho odpůrce, *ypsilony*. Celý spor byl definitivně ukončen až ve čtyřicátých letech 19. století, kdy analogický pravopis přijala oficiálně za své Matice česká a kdy byl uznán i úředně tím, že se roku 1842 stal oficiálním školským pravopisem.¹⁵⁴

Jak již z výše uvedené charakteristiky Josefa Dobrovského jako jazykovědce vyplývá, jeho význam jako zlomové postavy české jazykovědy nespočívá v tom, že by snad byl velkým reformátorem češtiny, ale naopak v tom, že se nesnažil za každou cenu a nezávisle na pravidlech, vyplývajících z historického vývoje, tento jazyk reformovat a že bylo jeho cílem na základě pečlivého zkoumání českých textů i gramatik období 16. a 17. století ustálit normu humanistické češtiny a kodifikovat ji, vedle toho také ustálit bratrský pravopis, který považoval za nejvhodnější pro český jazyk. Reformy pak zaváděl pouze, pokud byly z racionálního hlediska nevyhnutelné a pokud se nevylučovaly se zákonitostmi vývoje češtiny. Jeho argumentace mezi bohemisty se tedy dá označit podle Tilmana Bergera z univerzity v Tübingen jako „*historicky podložená a racionální*“¹⁵⁵ (takové stanovisko přisuzuje Berger Dobrovskému po přelomu 18. a 19. století, před tímto obdobím označuje Dobrovského stanovisko jako „*konzervativní a historické*“, neusilující o žádnou reformu bratrského pravopisu¹⁵⁶

---

¹⁵³ J. PLESKALOVÁ – O. ŠEFČÍK, *Pravopis*, s. 517.

¹⁵⁴ Tamtéž, s. 519.

¹⁵⁵ T. BERGER, *Argumentace*, s. 9.

¹⁵⁶ Viz tabulka, tamtéž, s. 12.

4 Vztah české šlechty k českému jazyku v 17. a 18. století

V této kapitole bych chtěla nastínit postupný úpadek zájmu šlechty sídlící v Čechách o český jazyk, který projevovala v průběhu 17. a 18. století, a předestřít ve stručnosti jeho nejzávažnější příčiny. V souvislosti s tím bych zde chtěla poukázat na rostoucí zájem této šlechty o cizí jazyky, které nahradily ve stejném období ve šlechtických kruzích český jazyk v jeho funkcích, a na její postupnou multilingvizaci. Protože příčiny poklesnuvšího zájmu české šlechty o český jazyk a její multilingvismus mají počátky už v 16. století, začnu právě jím.

4.1 Období do roku 1620

V kapitole o situaci českého jazyka v 18. století bylo řečeno, že germanizace a úpadek českého jazyka v Čechách nastaly po prohře nekatolíků v bitvě na Bílé hoře a po událostech těsně po ní následujících a jí vyvolaných, jako byla hromadná emigrace české nekatolické šlechty do zahraničí a příchod šlechty cizí a cizojazyčné, která zaujala její bývalé pozice, nebo přijetí Obnoveného zřízení zemského v roce 1627, které stanovilo úředním jazykem němčinu. Avšak představa, že německé vlivy do Čech začaly pronikat právě teprve až po roce 1620, by v žádném případě nebyla správná. Germanizace se sice v tomto období projevovala silně, již nezakrytě a působíc na všechny sociální vrstvy české společnosti, ale česká šlechta se s německými a obecně cizími vlivy začala střídat již o sto let dříve – po roce 1526, kdy dosedl na český trůn Ferdinand I. Habsburský.

Důležitým faktorem umožňujícím počínající poněmčování české šlechty se v této době stalo samotné působení Habsburské dynastie v Čechách. Habsburkové udržovali hojně styky se šlechtou a dvory různých evropských mocností, mnoho cizích šlechticů také při jejich dvoře působilo, proto umístění Ferdinandova dvora v Praze znamenalo zpřístupnění Čech cizincům a naopak hojnější styk českých šlechticů se zahraničními vlivy. Česká šlechta se tak prostřednictvím habsburské dynastie stala kosmopolitní skupinou, které ke komunikaci se šlechtou okolních států přestal stačit jazyk mateřský a byla nucena čím dál, tím více využívat jazyků cizích, mezi nimi i němčiny.

Vládnoucí dynastie se navíc nikdy plně jazykově nepřizpůsobila českému národu. Někteří čeští králové neuměli vůbec česky, ačkoli je o získání alespoň základní znalosti češtiny stavy často žádaly. Česky neuměl například Ferdinand I.¹⁵⁷. Po volbě jeho syna Maxmiliána za českého krále na sněmu v roce 1549 ho české stavy žádaly, aby nechal česky naučit alespoň svého následníka (také aby Maxmiliánovi určil za sídlo Čechy)¹⁵⁸. Ferdinand I. jim v jejich žádosti překvapivě vyhověl, Maxmiliánovi sehnal postupně dva učitele češtiny, vysokého státního úředníka Zikmunda Helda z Kementu a kněze Jana Horáka z Milešovky¹⁵⁹, a ten jejich prostřednictvím docílil dokonce plynulé znalosti českého jazyka. S Maxmiliánem učitele češtiny sdílel i jeho bratr, arcivévoda Ferdinand, dočasný český místodržitel, který uměl stejně dobře česky a s českou šlechtou udržoval intenzivní korespondenci i později z Innsbrucku¹⁶⁰. Poněkud hůře na tom byl později císař Rudolf II., jenž ovládal češtinu jen velmi povrchně, navzdory tomu, že rovněž pobíral hodiny výuky českého jazyka a svému učiteli, plzeňskému měšťanovi Šebestiánu Pechovskému z Palatina¹⁶¹ tak obstaral nelichotivou vizitku. Jeho bratr a následník na českém trůně, Matyáš, na tom byl však ještě podstatně hůře – česky neuměl vůbec a ani se česky zřejmě nikdy neučil¹⁶². Čeští šlechtici pak z loajality k panovníkovi neovládajícímu češtinu užívali v ústní i písemné komunikaci s ním němčinu – z čistě praktických důvodů. Nelze však v žádném případě říci, že by Habsburkové rozvíjeli germanizační snahy už v 16. století; neměli na tom žádný zájem a tato snaha by je učinila nepopulárními. V 16. století byly určující náboženské spory, ne ještě spory národnostní, které se začaly projevovat až koncem 18. století.

Poněmčovány byly už od počátku vlády Ferdinanda I. dvorské úřady, které považoval za úřady své a jmenoval tam členy bez rozdílu národnosti. Šlechtici, kteří neuměli vůbec česky, se také objevovali už od roku 1530 v dvorské komoře, kterou Ferdinand považoval pouze za ústřední orgán komory vídeňské¹⁶³. Němčina se také stávala stále více jazykem finančních orgánů.

---

¹⁵⁷ T. BERGER, *Tschechischunterricht*, s. 62.

¹⁵⁸ Jan MUK, *Po stopách*, s. 18.

¹⁵⁹ T. BERGER, *Tschechischunterricht*, s. 64. Humanisticky vzdělaný učenec Horák byl litoměřickým proboštem, kterého navrhovali dokonce na pražský arcibiskupský stolec - vychovával děti Ferdinanda I. a těšil se jeho přízni.

¹⁶⁰ Jan SVÁTEK, *Habsburkové a český jazyk*, Osvěta 1886, XVI., s. 676.

¹⁶¹ T. BERGER, *Tschechischunterricht*, s. 62.

¹⁶² J. MUK, *Po stopách*, s. 20; T. BERGER, *Tschechischunterricht*, s. 62.

¹⁶³ J. MUK, *Po stopách*, s. 18.

Dalším faktorem umožňujícím styk s cizím prostředím byly kavalírské cesty¹⁶⁴ mladých šlechticů do zahraničí, které se v 16. století staly velmi populárními a platily za vrchol šlechtického vzdělání. Většina českých šlechticů absolvovala takovou cestu buď do renesanční Itálie, která přitahovala jak katolíky, tak i nekatolíky, nebo do Německa, kam jezdili do Jeny, Wittenberku či Heidelberku studovat převážně nekatoličtí čeští šlechtici.¹⁶⁵ Cizí prostředí mladé šlechtice hluboce ideově, jazykově i kulturně ovlivnilo a povahově změnilo.

K menšímu užívání českého jazyka ve šlechtických rodinách přispěly i sňatky některých českých šlechticů s cizinkami – příkladem nám může být sňatek nejvyššího kancléře Vratislava z Pernštejna se španělskou šlechticnou Marií Manrique de Lara, uzavřený roku 1555¹⁶⁶, sňatek Adama II. z Hradce s německou šlechticnou Kateřinou z Monfortu uzavřený roku 1574¹⁶⁷ nebo sňatek Jáchyma Oldřicha z Hradce rovněž s německou šlechticnou Marií Maxmiliánou z Hohenzollern v roce 1598¹⁶⁸. Některé z nich se ani za celou dobu svého pobytu v Čechách nenaučily česky. Některé si držely cizojazyčné služebnictvo, prostřednictvím kterého si udržovaly znalost svého rodného jazyka. Navíc prostřednictvím matek-cizinek a jejich cizojazyčného služebnictva získávala nová generace šlechticů už od dětství znalost i jiného jazyka než pouze češtiny, což bylo pro generaci jejich otců, která získávala znalost některého cizího jazyka až kavalírskou cestou, velmi neobvyklé¹⁶⁹. Navzdory rozšiřování trendu znalosti cizího jazyka, byla však čeština české šlechtě stále jazykem mateřským a společensky vyžadovaným.

K šíření němčiny do českých zemí napomohly i styky českých protestantských šlechticů s německou luteránskou církví¹⁷⁰. Po relativním uklidnění náboženské situace v Čechách, „království dvojího lidu“, dostali čeští katolíci oporu v novém panovníkovi a vládnoucí dynastii Habsburků. Pro české protestanty to byl impulz, aby si rovněž hledali oporu, kterou našli právě v německých luteránech. Čeští protestantští páni tak na fary na svém panství s oblibou povolávali německé kazatele nebo brali pod ochranu

---

¹⁶⁴ Více o kavalírských cestách viz: Petr MAŤA, *Svět české aristokracie (1500 – 1700)*, Praha 2004, s. 61.

¹⁶⁵ Václav BŮŽEK a kol., *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*, Praha – Litomyšl 2002, s. 302.

¹⁶⁶ Jan HALADA, *Lexikon české šlechty I. Erby, fakta, osobnosti, sídla a zajímavosti*, Praha 1992, s. 113.

¹⁶⁷ Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA a kol., *Dvory velmožů s erbem růže. Všední a sváteční dny posledních Rožmberků a pánů z Hradce*, Praha 1997, s. 9.

¹⁶⁸ Tamtéž, s. 10.

¹⁶⁹ J. MUK, *Po stopách*, s. 35.

¹⁷⁰ K této kapitole jsem čerpala z knihy: Jan Josef VRABEC, *Popravy na Staroměstském náměstí 21. června 1621*, Praha 1908.

německé luteránské osadníky, kterých během 16. století stále přibývalo, přímo své souvěrce podporovali, zakládali německé kostely a při nich německé školy. Český protestantismus se stále více dostával pod německý vliv. Němečtí kolonisté a německé vlivy obecně pronikali nejvíce do severních a severovýchodních oblastí Království českého – důkazem může být fakt, že čeština byla stále oficiální řečí při generálních sněmech, ale stavům lužickým a slezským se překládalo do němčiny¹⁷¹.

I přes všechny uvedené projevy pronikání němčiny na české území a přes oslabování užívání češtiny ve šlechtických kruzích nelze v tomto období ještě mluvit úpadku českého jazyka. Oba tyto jevy se dají vysvětlit náboženskými postoji české šlechty a praktickými důvody užití němčiny pro snazší dorozumění s cizí šlechtou nebo panovníkem – němčina se stávala postupně českým šlechticům potřebou. Šlo-li o jazykovou otázku nebo o státní právo dokázali se čeští šlechtici ještě postavit na odpor cizím vlivům (mimo jiné také proto, že by jim cizinci mohli zabírat lukrativní kariéerní místa u dvora). Proti pronikání německých vlivů se postavili nejen někteří uvědomělí čeští šlechtici (na silící pozice Němců a němčiny upozorňoval mezi prvními Petr Vok z Rožmberka)¹⁷², ale i česká literatura té doby - Pavel Stránský například roku 1619 vydal své dílo *Na nedbalého Čecha učiněný okřik*¹⁷³.

4.2 Období třicetileté války 1620 – 1648

Události následující po roce 1620 dokázaly, do jaké míry byly pro člověka 17. století nepřekonatelnější náboženské rozdíly oproti rozdílům národnostním a jazykovým. Mnozí čeští protestantští šlechtici spolu se špičkami české inteligence se odmítli vzdát své víry a raději emigrovali do zahraničí. Jejich majetek v Čechách byl v několika vlnách zkonfiskován¹⁷⁴ a na jejich místo byla pozvána zahraniční katolická, především německá šlechta. Pozice české šlechty byla i tím značně oslabena; zatímco podle Jana Muka bylo „*před stavovským povstáním v Čechách 1382 šlechtických rodů, z toho 254 panských a 1128 rytířských, po roce 1627 se v Čechách udrželo už jen 27 starých panských rodin. Za vlády Leopolda I. pak v Čechách žilo pouze 441 českých*

---

¹⁷¹ J. MUK, *Po stopách*, s. 41.

¹⁷² Tamtéž, s. 45.

¹⁷³ Novější vydání: Pavel STRÁNSKÝ ZE ZÁPSKÉ STRÁNKY, *Český stát. Okřik*, Praha 1953.

¹⁷⁴ Více o pobělohorských konfiskacích viz: P. MAŤA, *Svět*, s. 135 a tabulka na s. 195.

*šlechtických rodin.*¹⁷⁵. Spolu s odchodem velké části české šlechty bylo velmi omezeno i užívání češtiny ve šlechtických kruzích.

V zemi zůstali čeští katoličtí šlechtici, kteří zachovali věrnost habsburskému rodu během stavovského povstání a k nimž se po roce 1620 obrátila přízeň panovníka. Tito se svým národním uvědoměním nelišili od protestantských šlechticů v emigraci; byli vychováváni v období předbělohorském, všichni ovládali češtinu, latinu a díky zahraničnímu studiu někdy i jeden nebo více cizích jazyků. Tato generace pobělohorské české katolické šlechty se ale lišila svým stanoviskem k národní otázce. Na jedné straně stála skupina těch, kteří nesouhlasili s Obnoveným zřízením zemským, protože si uvědomovali, do jaké míry by omezilo postavení českého jazyka i rodilé české šlechty. Prosazovali, aby „*noví nositelé stavovské moci byli rození Čechové nebo měli alespoň inkolát v Čechách a uměli přitom česky*“¹⁷⁶. Mezi takovéto šlechtice můžeme zařadit Martinice nebo Zdeňka z Lobkovicz. Proti této skupině stála druhá, která s Obnoveným zřízením zemským souhlasila nebo se přímo podílela na jeho vzniku (patřil by do ní Vilém Slavata). Tito šlechtici, jejichž stanovisko nakonec zvítězilo, byli jednoznačně pro rozšíření moci panovníka Obnoveným zřízením zemským a pro upevnění katolické víry v zemi, protože v obou těchto faktorech shledávali předpoklad míru a blahobytu.

Česká šlechta byla natolik oslabena, že namísto toho, aby se cizí a nově příchozí šlechta začala přizpůsobovat místním poměrům, došlo k úplnému opaku. Česká šlechta se začala rychle asimilovat a přizpůsobovat se nově příchozí cizí katolické šlechtě. Obě skupiny mezi sebou začaly pro utužení sousedských vztahů brzy uzavírat sňatky. Česká šlechta se cizí šlechtě stále více přizpůsobovala jazykem, životním stylem i svými názory.

Co se týče habsburské dynastie a její znalosti češtiny je toto období v podstatě velmi podobné předešlému – znalost českého jazyka je u jednotlivých Habsburků individuální, někteří z nich hovoří česky plyně, někteří naopak vůbec. Takže zatímco Ferdinand II. ovládal češtinu pouze pasivně a dokázal tedy česky maximálně několik vět přečíst¹⁷⁷, jeho syn Ferdinand III. a jeho vnuk Ferdinand IV. jí mluvili opět plyně. Bohužel známe pouze učitele češtiny, kteří vyučovali Ferdinanda III., byly jimi právník a pozdější tajemník kardinála Khesla, rada Ferdinanda II. Rafel Soběhrd Mnišovský ze

---

¹⁷⁵ J. MUK, *Po stopách*, s. 55.

¹⁷⁶ Tamtéž, s. 49.

¹⁷⁷ T. BERGER, *Tschechischunterricht*, s. 62.

Sebuzína (1580 – 1644) a jezuita Rudolf Neomenius (1588 – 1659)¹⁷⁸. Velmi pozitivní reflexi schopnosti Ferdinanda III. hovořit plynně česky zanechal ve svých pamětech i Jan Beckovský, mimo jiné oceňující Ferdinandovu hlubokou úctu k českému patronovi sv. Václavovi, to, že se Ferdinand III. vždy připojil při zpěvu české písně *Svatý Václave*, ale především, že „*se nikdy nestyděl, nýbrž kdykoliv se příležitost dala, rád on česky mluvil*“¹⁷⁹.

Ani v tomto období však nebyla germanizace české šlechty prováděna záměrně, ale docházelo k ní přirozeným vývojem událostí. Němčina byla Obnoveným zřízením zemským učiněna jedním ze správních jazyků v Čechách, proto ji museli čeští šlechtici pro styk s úřady také ovládat, aby mohli spravovat svá panství nebo plnit nejrůznější správní či dvorské funkce. Čeština navíc stále zaujímala poměrně silné postavení v rámci českých šlechtických kruhů; čeští šlechtici ji považovali za svůj mateřský jazyk, používali ji jako běžný komunikační jazyk mezi sebou v soukromí a zapisovali si v ní i intimní deníkové zápisy. Dosvědčit nám to mohou edice šlechtické korespondence a šlechtických deníků, pocházejících právě z první poloviny 17. století. Česky si svou korespondenci prokazatelně vedl například Karel starší ze Žerotína¹⁸⁰, a to až do své smrti v roce 1636, a deníkové zápisky si pak v češtině vedl například Adam mladší z Valdštejna¹⁸¹. Důležitým svědectvím o stále běžném užívání češtiny mezi českými šlechtici v první polovině 17. století nám rovněž mohou být cestovní deníky a zápisy z cest, které v této době v českém jazyce vznikly, patřilo by mezi ně například *Poselství k tureckému sultánu*¹⁸², které ze své diplomatické cesty do Turecka zaznamenal česky (s občasnými přechody do němčiny) Heřman Černín z Chudenic.

Mnozí z českých šlechticů navíc kromě češtiny a latiny ani žádný jiný cizí jazyk neovládali. Nejvíce to platilo pro nižší šlechtice a české šlechtičny. Především české šlechtičny si ve své době vystačily stále pouze s češtinou, protože cizí jazyky v podstatě nepotřebovaly – s úřady nic nevyřizovali, nenesly žádné dvorské ani jiné funkce a jejich doménou byla jen soukromá korespondence s přáteli či s rodinou, jak dokazuje

---

¹⁷⁸ Tamtéž, s. 63 – 64. Rafael Soběhrd Mniškovský byl navíc významný učenec, studoval v Paříži a Římě a rozšířil *Diadochus* Bartoloměje Paprockého z Hlohov.

¹⁷⁹ Jan BECKOVSKÝ (ed. Antonín Rezek), *Poselkyně starých příběhů českých*, 2. díl, 3. svazek, Praha 1880, s. 440 – 441.

¹⁸⁰ V. BRANDL (ed.), *Spisy Karla staršího z Žerotína. Listové psaní jazykem českým I - III*, Brno 1870 – 1872. Žerotínova česká korespondence po roce 1620 je obsažena ve II. a III. svazku.

¹⁸¹ Marie KOLDINSKÁ – Petr MAŤA (edd.), *Deník rudolfínského dvořana. Adam mladší z Valdštejna*, Praha 1997.

¹⁸² Simona BINKOVÁ – Josef POLIŠENSKÝ (edd.), *Česká touha cestovatelská. Cestopisy, deníky a listy ze 17. století*, Praha 1989, s. 206 – 225.

například korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic mezi lety 1645 a 1648¹⁸³.

Proti výše uvedeným šlechticům, kteří zachovávali pro soukromou korespondenci a soukromé zápisky v první polovině 17. století stále češtinu, stála však skupina těch, kteří dávali už i v soukromé sféře přednost jazykům jiným. Především se v jejich rukopisech prosazoval stejně jako v předešlých obdobích „jazyk učenců“ – latina, jí například popsal své putování do Dánska a Anglie roku 1637 Jan Laetus-Veselský¹⁸⁴. Že vedle latiny byla pro soukromé zápisky užívána i němčina pak dokazuje popis cesty do Ženevy Oty z Nostic z roku 1626¹⁸⁵, stejně jako popis cesty z Janova do Hispánie, kterou roku 1636 absolvoval Lev Vilém z Kounic¹⁸⁶. Oba dva právě uvedené cestopisy již také vykazují známky multilingvismu – jejich text je sice psán ve většině německy, ale obsahuje české, latinské i francouzské přípisy. Francouzština však ještě v první polovině 17. století nebyla užívána nijak běžně a mimo latiny a němčiny před ní dávali čeští šlechtici kvůli silnému kulturnímu vlivu renesančních velmocí - Itálie a Španělska – přednost právě italštině a španělštině. Důkazem je manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic s Polyxenou Lobkovicovou z Pernštejna, kterou edičně zpracoval Pavel Marek¹⁸⁷.

I když se tedy němčina v první polovině 17. století dočkala mezi českými šlechtici hojnějšího užívání než v období předcházejícím, a to především v úřední sféře a v oblasti správy, nelze v této době ještě mluvit o jejím výsadním postavení, protože vazba českých šlechticů na český jazyk byla ještě velice silná a vedle němčiny byly srovnatelnou měrou jako ona v soukromé sféře užívány i jazyky jiné, především latina, italština a španělština.

4.3 Období 2. poloviny 17. století

Ve druhé polovině 17. století postupně vymřela generace pamětníků doby bělohorské, která byla svědkem časů, kdy míval český jazyk v českém státě výsadní postavení, a do nejvyšších funkcí se dostala generace, která již období před rokem 1620

---

¹⁸³ Zdeněk KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*, Praha 1941.

¹⁸⁴ S. BINKOVÁ – J. POLIŠENSKÝ (edd.), *Česká touha*, s. 190 – 205.

¹⁸⁵ Tamtéž, s. 145 – 164.

¹⁸⁶ Tamtéž, s. 165 – 189.

¹⁸⁷ Pavel MAREK (ed.), *Svědectví o ztrátě starého světa. Manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovicové z Pernštejna*, Historický ústav Jihočeské univerzity 2005.

nepamatovala. Pro tuto bylo již přirozené vícejazyčné prostředí; byla zvyklá na užívání dvou jazyků v úředním styku – vedle češtiny se používala Obnoveným zřízením zemským na roveň jí postavená němčina. Na dvoře Leopolda I. se pak v nejvyšších kruzích mluvilo italsky, protože Itálie byla stále významným kulturním centrem, nebo francouzsky; literárním jazykem pak zůstávala také latina¹⁸⁸. Pokud tedy chtěla být česká šlechta stále konkurenceschopnou a pokud chtěla zaujímat významná místa u dvora, musela se trendům doby přizpůsobit a na úkor češtiny, která se stala potřebnou jen pro styk s poddanými, se naučit a užívat jazyky cizí – jinými slovy řečeno, multilingvizovat se.

Jako první čeština ve šlechtické společnosti po roce 1650 vymizela z korespondence veřejného a politického rázu, která byla mezi šlechtici psána většinou německy nebo italsky, kněží pro ni užívali převážně italštinu nebo latinu. Rychle se poněmčovala také starobylá rodová jména (z Vchynských se stali Kinští atd.) a užívání tradičních českých křestních jmen muselo ve vyšší společnosti ustoupit jménům cizím.¹⁸⁹ Stejně tak čeština téměř vymizela i z jednání českých zemských sněmů. Česky při nich byly sice pronášeny formule zahajovací i závěrečné, české byly i svolávací dekreta, jmenování sněmovních komisařů a jejich formální agenda, ale jinak se jednalo čistě jen německy.¹⁹⁰ Navzdory tomu se čeština ještě stále držela ve šlechtické korespondenci rodinného rázu a v korespondenci šlechtičen. Ve druhé polovině 17. století prokazatelně jazykově českou korespondenci vedla stále Zuzana Černínová z Harasova¹⁹¹, Lidmila Johana z Lukavice¹⁹², Eva Kapounová ze Svojkova¹⁹³, Alžběta Salomena Černínová¹⁹⁴ a mnohé další. Z druhé poloviny 17. století je také znám česky psaný deník šlechtičny Alžběty Lidmily z Lisova¹⁹⁵, který nám rovněž poslouží jako důkaz dobrého uplatnění češtiny v kruhu šlechtičen v tomto období. Čeština se také stále držela v nižších úřadech a ve styku s poddanými. Dbalo se také o obsazování českých far česky mluvícími katolickými kněžími.¹⁹⁶

---

¹⁸⁸ J. MUK, *Po stopách*, s. 85 – 86.

¹⁸⁹ Tamtéž, s. 79 – 81.

¹⁹⁰ Tamtéž, s. 82.

¹⁹¹ František DVORSKÝ (ed.), *Staré písemné památky žen a dcer českých, Praha 1869*, s. 365 – 386.

¹⁹² Tamtéž, s. 388 – 389 a 397 – 398.

¹⁹³ Tamtéž, s. 390 – 392.

¹⁹⁴ Tamtéž, s. 394 – 395.

¹⁹⁵ Jana RATAJOVÁ (ed.), *Rodinné Paměti. Alžběta Lidmila z Lisova*, Praha 2002.

¹⁹⁶ J. MUK, *Po stopách*, s. 83.

Zájem o praktické užívání češtiny v českých šlechtických kruzích dokonce i v soukromé sféře pak výrazně opadl zvláště v poslední čtvrtině 17. století. Vliv na to mělo kulturní proudění doby. Ve střední Evropě renesanci postupně vystřídal nové kulturní a myšlenkové směry, baroko a později také osvícenství. Zvláště osvícenství pak dávalo vlivem úspěchů Francie za vlády Ludvíka XIV. před italštinou oblíbenou v renesanci přednost spíše francouzštině. Francouzština tedy v souvislosti s šířením tohoto nového myšlenkového směru – osvícenství - postupně koncem 17. a počátkem 18. století vystřídala italštinu v roli kulturního jazyka Evropy a stala se dorozumívacím jazykem evropské šlechty bez výjimky šlechty české¹⁹⁷. Protože ve veřejném styku a správních záležitostech byla v Čechách ve druhé polovině 17. století již obvyklá němčina, francouzština pronikala spíše do soukromé sféry českých šlechticů, kde vystřídala češtinu, italštinu i španělštinu a kde postupně zaujala spolu s němčinou výhradní postavení na dalších zhruba sto padesát let¹⁹⁸.

Baroko si však v Čechách dokázalo získat a následně jazykově ovlivňovat pouze nejvyšší společenské vrstvy a vrstvy městské, na venkov neproniklo a tedy ho ani jazykově neovlivnilo. V zemích Habsburské monarchie tak postupně v poslední čtvrtině 17. století pod stejným kulturním vlivem baroka vznikla mezinárodní jednotná šlechtická společnost, mluvící kulturně vyšším dorozumívacím jazykem - jazykem francouzským – a vedle ní přetrvávala venkovská společnost, stále užívající jako hlavní jazyk češtinu. Němčina přitom jako domácí jazyk nižších vrstev v tomto období poklesla na úroveň méněcenného jazyka stejně jako čeština a uplatnila se především v rámci městského obyvatelstva.¹⁹⁹

Vedle výše uvedených vlivů byl pro českou šlechtu v postoji k českému jazyku určující také postoj, který k němu zaujímal panovník. Mezi dvěma Habsburky, kteří se v tomto období vystřídali na českém trůně, vězí v tomto ohledu až propastný rozdíl. Zatímco Ferdinand III. uměl česky velmi důkladně, jak jsem zmínila výše, Leopold I. už česky téměř nerozuměl, případně pouze česky trochu četl, ačkoli projevoval českým

---

¹⁹⁷ Podrobněji o užití francouzštiny mezi českou šlechtou v tomto období srov. Ivo CERMAN, *La noblesse de Bohême dans l'Europe française. L'Enigme du français nobiliaire*, in: Michel FIGEAC – Jaroslav DUMANOWSKI – Olivier CHALINE (edd.), *Le rayonnement culturel de la France en Europe Centrale du 17e siècle à nos jours*, Bordeaux-Pessac 2009, s. 365 – 385.

¹⁹⁸ Více informací o šíření a uplatnění francouzštiny v českém šlechtickém prostředí v poslední třetině 17. a v první polovině 18. století lze najít také v knize: I. CERMAN, *Šlechtická kultura v 18. století*, v tisku, s. 181 – 184.

¹⁹⁹ J. MUK, *Po stopách*, s. 77.

šlechticům přízeň, aktivně s nimi udržoval nečeskou korespondenci a některé z nich obsadil do funkcí svých nejvyšších rádců²⁰⁰.

Germanizace byla tedy v tomto období na postupu, opět však nešlo o záměrnou germanizační snahu s cílem utlačovat český národ z důvodů národnostní nenávisti, ale o šíření němčiny a jiných jazyků z praktických důvodů pro snazší dorozumění. Jazyk navíc začal hrát roli pro národní sebeurčení až v 19. století, proto česká šlechta řešila jazykovou otázku prakticky – jazyk vnímala především jako prostředek ke komunikaci, nedokumentovala jím svou etnickou příslušnost. Cítila se příslušná k české zemi prostřednictvím historických vazeb svého rodu k ní a tím, že byla nositelkou českých stavovských práv.²⁰¹

4.4 První polovina 18. století

Na konci 17. století předešlou generaci české šlechty opět vystřídala generace nová, lišící se od předešlé výrazně ve svém postoji k vládnoucí dynastii. Zatímco předchozí generace, která sice už bělohorské období nezažila, zaujímala pod vlivem svých otců stále postoj vděčnosti k dynastii získavší pro zemi mír, neměla nová generace už na bělohorské období vůbec žádné vazby a neuvědomovala si „*zač má domněle být vděčna, začala si naopak i uvědomovat, byť ještě nejasně, že může býti rozdíl mezi zájmy habsburskými a českými, že každá služba jim nemusí být současně vlasteneckou povinností vůči českému králi, představa nositele české koruny přestává býti totožnou s pojmem českého království; vedle věrných služeb Vídni dovedou se čeští šlechtici této doby zajímati o potřeby království*“²⁰². Oproti tomu díky nepřítomnosti vazeb na období, kdy byla čeština jediným správním jazykem a kdy ji užívali všichni čeští šlechtici, považovala multilingvní prostředí, do něhož se narodila, za přirozené a cizí jazyky plynně ovládala již od dětství, nebylo-li tomu dokonce tak, že se některý cizí jazyk stal jejím jazykem prvním²⁰³.

Nové generaci byl v jejím postoji také směrodatný vztah panovníka k ní. Leopoldovi I. udržujícím přátelské styky s generací předchozí, byla nová generace již cizí, skončil tak jeho písemný styk s českými šlechtici²⁰⁴. Vláda Josefa I. pak směřovala

---

²⁰⁰ T. BERGER, *Tschechischunterricht*, s. 63.

²⁰¹ M. HROCH, *Na prahu*, s. 253 – 255.

²⁰² J. MUK, *Po stopách*, s. 124 - 125.

²⁰³ Tamtéž.

²⁰⁴ T. BERGER, *Tschechischunterricht*, s. 65.

k posílení pozic české šlechty a snad i češtiny, ale byla příliš krátká. Josef I. uměl na rozdíl od svého předchůdce výborně česky²⁰⁵, za rádce si vybíral opět zástupce české šlechty (Josefovým rádcem a českým kancléřem byl například Jan Václav hrabě Vratislav), které dosazoval do vysokých úřadů; za jeho vlády se také připravovala revise českých zemských zřízení²⁰⁶. Po krátké nadějně vládě Josefa I. nastoupil na český trůn jeho bratr Karel VI., který stejně jako Leopold I. česky neuměl²⁰⁷. Nedovedl si získat ani české šlechtice, které ještě popudilo, že v zájmu utužení své moci rozhoduje Karel VI. o českých záležitostech téměř bez nich. Čeští šlechtici začali být rovněž nespokojeni s postojem habsburských panovníků k celé české zemi, kteří si ji cenili především jako nevyčerpatelného finančního zdroje.

Po jazykové stránce nedošlo od předchozího období k významným změnám. Na habsburském dvoře se stále hovořilo italsky, francouzsky a španělsky²⁰⁸. Čeština se v této době dostala do ještě hlubšího úpadku; přestala být potřebná dokonce i pro komunikaci šlechty s městskými poddanými, protože města se stále více poněmčovala a jejich administrativu vyřizovali převážně němečtí úředníci. Vrchnost a zástupci měst v Čechách, na Moravě i ve Slezsku mluvili všichni německy.²⁰⁹ Radikální pokles užívání češtiny i v soukromé sféře českých šlechticů je pak patrný například z jejich cestovních zápisů – deníky bratří ze Šternberka z let 1663 a 1664 související s jejich kavalírskou cestou zůstaly na dlouhou dobu posledními, které byly psány celé česky,²¹⁰ po nich se sice ještě objevil částečně česky psaný deník z cest Heřmana Jakuba Černína po Itálii a Portugalsku, ale ten byl spíše multilingvní, protože ho Heřman psal vždy jazykem země, v níž právě pobýval.²¹¹

Znalost češtiny se přesto stále v českých šlechtických rodinách udržovala, ačkoli v oficiální komunikaci čeština užívána nebyla. Český jazyk nejvíce užívaly stále staré šlechtičny, které si s jeho znalostí vystačily. V některých šlechtických rodinách byla znalost jazyka domácí země dokonce předmětem zájmu. Příkladem mohou být Černínové, kteří nechávali češtinu učit své děti i přivdané ženy²¹², Schwarzenberkové, kteří o znalost domácího jazyka také tradičně dbali (viz další kapitola), nebo

---

²⁰⁵ Tamtéž.

²⁰⁶ J. MUK, *Po stopách*, s. 124.

²⁰⁷ T. BERGER, *Tschechischunterricht*, s. 65 – 66.

²⁰⁸ J. MUK, *Po stopách*, s. 125.

²⁰⁹ F. KUTNAR, *Obrozenské vlastenectví*, s. 30 – 31.

²¹⁰ S. BINKOVÁ – J. POLIŠENSKÝ (edd.), *Česká touha*, s. 294 – 327.

²¹¹ Tamtéž, s. 378 – 406.

²¹² J. MUK, *Po stopách*, s. 126.

Dietrichsteinové, u nichž se česky prokazatelně učili bratři Karel Maxmilián a Jan Leopold zřejmě okolo roku 1722 (je dokonce znám i jejich učitel češtiny, byl jím Václav Jan Beránek)²¹³.

I pro období, o němž je zde řeč, platilo, že jazyk nebyl společností ještě vnímán jako etnický určující prvek. Česká šlechta se stále považovala za českou ne vzhledem k jazyku, jímž mluvila, ale vzhledem k historickým vazbám na českou zem.²¹⁴ Oproti období předcházejícímu se však v tomto objevují někteří čeští šlechtici uvědomující si úpadek českého jazyka, české země i trapné postavení české šlechty, která se stejně jako české země stala českému králi především finančním zdrojem (habsburští králové si u českých šlechticů často půjčovali). Z korespondence těchto šlechticů je velmi patrná jejich nespokojenost se stávající situací a snaha o opětovné povznesení Čech²¹⁵, čímž se jasně vyhraňují oproti všem předešlým pobělohorským generacím, neprotestujícím proti postupujícímu úpadku jazyka a země a v podstatě si ho ani neuvědomujícím.

Mezi nespokojené šlechtice můžeme podle Jana Muka²¹⁶ počítat například nejvyššího purkrabího Heřmana Jakuba Černína, vedoucího rozsáhlou korespondenci o české otázce s Jiřím Bechyněm z Lažan a prezidentem nad apelacemi hrabětem Františkem Karlem Přehořovským z Krasejovic. Do společnosti českých šlechticů snažícím se povznést Čechy můžeme počítat i nejvyššího kancléře Václava Norberta Kinského, který se do značné míry zasloužil o readmisi českého hlasu za vlády Josefa I., dále také syna Heřmana Jakuba Černína, Františka Josefa Černína nebo nejvyššího kancléře Filipa hraběte Kinského. Nicméně silnější vlnu odporu a snahu obhájit své historické právo mezi českými šlechtici mohly vyvolat až reformy osvícenských absolutistických panovníků Marie Terezie a Josefa II., pokud porušovaly práva českého státu.

Česky se však čeští šlechtici zřejmě nepřestali učit ani ve druhé polovině 18. století, jak nám dokazuje například projev Františka Martina Pelcla pronesený u příležitosti založení stolice českého jazyka při pražské univerzitě roku 1793. Pelcl v něm přímo jmenoval některé české šlechtické rody, u nichž o výuce češtiny věděl (Schwarzenbergové bohužel vynechal): „...že se nyní naše mladá šlechta vážně zabývá českým jazykem a jaké potěšení pro nás, slyšíme-li mladé Lobkovicze, Nostice, Černíny,

²¹³ I. CERMAN, *Zrození osvícenského kavalíra. Vzdělání a cestování Jana Karla z Dietrichsteina*, ČNM, řada historická 173, 2004, č. 3 – 4, s. 164.

²¹⁴ M. HROCH, *Na prahu*, s. 253 – 255.

²¹⁵ J. MUK, *Po stopách*, s. 134.

²¹⁶ Tamtéž, s. 138 – 153.

*Šternberky, Chotky, Kolovraty, Lažanské, Klamy, Unwerthy a j. v. mluvit česky.*²¹⁷. O něco výše v tomtéž projevu Pelcl také vystihl účel takovéto výuky českému jazyku v českých šlechtických rodinách, který viděl především v dorozumění se vrchnosti s poddanými jejich vlastním jazykem, jenž by vedlo k zisku jejich sympatií: „...většina knížat, hrabat a baronů přidržují své syny už v dětství české řeči a dávají je v ní cvičit, a mladí pánové už okoušejí plodů své námahy, kdykoliv si chtějí na otcovském statku zalovit anebo se oddat jiným venkovským zábavám a radovánkám; zažijí teď často, jak ochotně a laskavě jim slouží myslivci, sedláci a sluhové, umějí-li s nimi mluvit. Když tito lidé přijdou domů, vypravují to svým dětem s nadšením a praví: ‚Jak budete jednou šťastni, neboť váš budoucí pán umí mluvit, a když vás úředník bude utiskovat, budete moci své žaloby sami přednést svému pánu; vyslechne vás, porozumí vám a zjedná vám spravedlnost.‘“²¹⁸. Z některých Pelclových, ale například také Nejedlého dedikací se rovněž dozvídáme o znalosti češtiny u některých českých šlechtičen tohoto období. Česky podle Pelcla uměla například hraběnka Marie Nosticová či hraběnka z Mitrovic, rozená Kinská, podle Nejedlého pak i hraběnka Thunová²¹⁹.

---

²¹⁷ A. PRAŽÁK, *Národ*, s. 205.

²¹⁸ Tamtéž, s. 200.

²¹⁹ Tamtéž, s. 197.

5 Schwarzenbergové a český jazyk do generace knížete Josefa ze Schwarzenbergu

Před přenesením svého hlavního sídla do Čech, k němuž došlo po roce 1660, kdy Jan Adolf I. ze Schwarzenbergu získal do trvalého vlastnictví své první panství v Čechách, panství Třeboň,²²⁰ sídlil rod Schwarzenbergů, alespoň od generace svých prvních známých předků, trvale na území Svaté říše římské národa německého. První doménou Schwarzenbergů přitom byly Dolní Franky v severozápadním Bavorsku, kde sídlili jejich předkové už od generace od jejich prvního historicky doloženého předka Sifrida na tvrzi zvané Seinsheim či Sowensheim, podle níž se také psali ze Seinsheimu či Sowensheimu.²²¹ Změna rodového jména pak přišla mezi lety 1405 a 1411, kdy jeden z členů rodu, Erkinger, zakoupil hrad a panství Schwarzenberg v oblasti Saska²²², nicméně také německy mluvící oblasti.

To, že Schwarzenbergové sídlili až do počátku druhé poloviny 17. století trvale v německy mluvících oblastech, nám tedy napovídá, že i jejich hlavním dorozumívacím jazykem a prvním jazykem jejich dětí byla němčina. Ta zůstala Schwarzenbergy upřednostňována i po jejich přestěhování do Čech - němčina byla potom i nadále prvním jazykem jejich dětí, které se ostatní jazyky učili až v pozdějším věku²²³.

Výjimkou však možná byl kníže Ferdinand ze Schwarzenbergu, který se narodil v Bruselu za pobytu svého otce, tehdy ještě pouze hraběte (až do roku 1670), Jana Adolfa I. ze Schwarzenbergu při dvoře habsburského místodržícího v Nizozemí, arcivévody Leopolda Viléma.²²⁴ Vzhledem ke svému narození do frankofonního prostředí, mohla být prvním Ferdinandovým jazykem francouzština. Na druhé straně vzhledem k silným rodovým vazbám na německy mluvící země, které byly dosud jediným sídlem rodu, a také k tomu, že oba jeho rodiče byli němečtí rodilí mluvčí, mohla být stejně dobře Ferdinandovým prvním jazykem přirozeně němčina. Každopádně právě Ferdinand ze Schwarzenbergu patří ke generaci šlechticů, jichž se jako prvních dotkl módní trend baroka a tedy také zvýšeného užívání francouzštiny ve

---

²²⁰ A. MARKUS, *Rod*, s. 14.

²²¹ Tamtéž, s. 3; Jiří ZÁLOHA, *Stručné dějiny*, s. 3.

²²² A. MARKUS, *Rod*, s. 4.

²²³ M. LENDEROVÁ, *Tragický bál*, s. 156

²²⁴ Anna KUBÍKOVÁ, *Ferdinand ze Schwarzenbergu. 300 let od úmrtí*, Ot 14, 2003, č. 28, s. 25.

všech sférách života, především pak ve sféře soukromé. Od jeho generace se Schwarzenbergové učili už francouzsky pravidelně v každé generaci.

Ferdinand ze Schwarzenbergu však, tentokrát již prokazatelně, drží jiné prvenství z oblasti jazykových znalostí v rámci schwarzenberského rodu. Je prokazatelně prvním Schwarzenbergem, který se v mládí učil česky. Jak dokazuje Anna Kubíková, jeho výuka češtině probíhala mezi lety 1662 – 1664²²⁵, tedy v jeho deseti až dvanácti letech. Na Ferdinandově výuce českému jazyku trval nejspíše jeho otec, který si uděleného inkolátu v Čechách (roku 1654)²²⁶ zřejmě velmi vážil a na rozdíl od jiných cizojazyčných a do Čech přistěhovalých šlechticů měl také cit a úctu k jazyku a tradicím země, do níž posléze přenesl své hlavní rodové sídlo. Svedčí o tom například jeho výrok v dopise Trautsmendorfovi ze 4. února roku 1658, v němž píše: *“Kdybych s pomocí Boží polovinu neb jen třetí díl statků v Čechách měl co Vy, pokládal bych za svou povinnost naučiti se českému jazyku...”*²²⁷. Výuka češtiny se pak na dlouhou dobu stala u Schwarzenbergů tradicí, i když se u nich česky učili nejspíše pouze chlapci²²⁸, kteří měli možnost jazyk svých poddaných ve styku s nimi využít. Komunikace s poddanými byla totiž zřejmě hlavním účelem této výuky (jak minil i Pelcl viz jeho projev výše).

Bohužel se mi nepodařilo žádným způsobem přímo prokázat, že by se česky učil také Ferdinandův syn a následník Adam František ze Schwarzenbergu. Avšak vzhledem k některým vnějším okolnostem zřejmě ani v jeho případě nebyla rodová tradice porušena a on sám základy češtiny z výuky v dětství nejspíše také znal. Nasvědčovat by tomu mohlo jak to, že o Adamu Františkovi po jeho tragické smrti při lovu u Brandýsa nad Labem v roce 1732²²⁹ staroměstský měšťan František Václav Felíř ve svém letopise napsal: *“Toho pána celá česká země politovati mohla, neb jistě nám Čechům jako náš milý vlastenec náchylný byl a nejpřednější a nejvěrnější Minister u J. C. M. za nejvyššího landmaršala v službě stál.”*²³⁰, tak také to, že česky nechal Adam František prokazatelně učit své syny.

Česky se však opět prokazatelně učil syn Adama Františka a jeho následník, Josef Adam ze Schwarzenbergu. Na českokrumlovském pracovišti třeboňského archivu

---

²²⁵ Tamtéž.

²²⁶ A. MARKUS, *Rod*, s. 14.

²²⁷ Týž, *Úcta k sv. Václavu po třicetileté válce*, Svatováclavský kalendář 57, 1929, s. 96.

²²⁸ M. LENDEROVÁ, *Tragický bál*, s. 156.

²²⁹ A. MARKUS, *Rod*, s. 23.

²³⁰ J. MUK, *Po stopách*, s. 155.

se po něm zachovalo české blahopřání, které napsal svému otci k svátku sv. Adama roku 1731 a které začíná slovy: “*Wyfocze oswýczený knjže, Myloftiwy Pan Tato.*”²³¹. Malý Josef Adam měl dokonce i českou kojnu pocházející ze Soběslavi, Elisabeth Hauerovou, jak se podařilo prokázat PhDr. Ivo Cermanovi prostřednictvím jejich písemných žádostí o vyplacení slíbené renty adresovaných Adamovi Františkovi ze Schwarzenbergu roku 1725²³².

Výuku češtiny se mi bohužel opět nepodařilo přímo prokázat u generace synů Josefa Adama. Na to, že i oni absolvovali lekce češtiny, můžeme tedy usuzovat opět pouze nepřímo. Nasvědčovat by tomu nejvíce mohl fakt, že syn a následník Josefa Adama, Jan Nepomuk ze Schwarzenbergu, své syny prokazatelně, jak dokazuje hlavní objekt mé práce, učebnice češtiny Janova syna Josefa Jana ze Schwarzenberku, česky učit opět nechal, a také to, že sám kníže Josef později učinil stejně i v případě svých synů, jimž lekce češtiny také nařídil²³³.

Mimo to, že se kníže Josef naučil česky a česky nechal učit i své syny, byl zřejmě také velkým podporovatelem českého národně-obrozeneckého hnutí - jednak podpořil snahu vlastenců o založení českého národního muzea darem 4 000 zlatých v roce 1818, jednak roku 1832 podpořil finančním darem i Matici českou²³⁴. Jeho podporu českým obrodným snahám může navíc dokazovat i báseň, kterou knížeti Josefovi k svátku už roku 1800 věnoval Antonín Jaroslav Puchmajer pod názvem „*Dub Černohorský*“²³⁵ (název měl nejspíše symbolizovat přání síly schwarzenberskému rodu).

Z výše uvedených odstavců tedy vyplývá, že výuka češtiny v generaci knížete Josefa ze Schwarzenbergu, na níž poukazuje jemu určená a mnou níže rozebíraná učebnice češtiny, nepředstavovala v rámci schwarzenberského rodu nic výjimečného, protože se jí věnovaly jak generace předchozí, tak i generace následující. Josefova výuka češtiny nepředstavovala nic mimořádného ani ve srovnání s ostatní českou šlechtou té doby, jak jsme si ukázali výše v Pelclově projevu u příležitosti založení stolice českého jazyka při pražské univerzitě, česky nechávali své syny učit i mnozí

---

²³¹ SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, RAS, prim., F. P. b., fasc. 447, Josef Adam.

²³² I. CERMAN, *Šlechtická kultura*, s. 237.

²³³ M. LENDEROVÁ, *Tragický bál*, s. 156.

²³⁴ Tamtéž, s. 119.

²³⁵ Báseň je v originálním rukopise, který Puchmajer daroval knížeti Josefovi, uložena v třeboňském archivu: SOA Třeboň, RAS, sekund., kart. 109, inv. č. 620, sign. Bb1/1. Její přetisk je pak obsažen v následující básnické sbírce: Antonín Jaroslav PUCHMAJER, *Nové básně*, sv. 4, Praha 1802, s. 47 – 52.

další šlechtici. Jisté prvenství a výjimečnost však výuka češtiny v rodě Schwarzenbergů získává tím, že je dokázána nejen v jedné generaci, jak tomu bývá u ostatních českých šlechtických rodů, ale hned v několika generacích (s pravidelností v podstatě ob jednu generaci).

6 Učebnice češtiny knížete Josefa ze Schwarzenbergu

Touto kapitolou se dostávám k samému jádru své práce, tedy k rozboru a charakteristice učebnice češtiny určené mladému knížeti Josefovi ze Schwarzenbergu a nastínění Josefových jazykových znalostí.

Celý název učebnice je uveden hned na její přední předsádce na té straně, která není připevněna k deskám, a přepsán ve své původní pouze transliterované podobě zní „*Knjzka k učenj se česky pro mladýho pána knjzete, Jozeffa z Sfwarcnberku*“²³⁶ (i další citace z učebnice budu uvádět přepsané pouze pomocí metody transliterace, aby se zachovala původní pravopisná podoba slov, kterou budu dále rozebírat). Základní charakteristikou učebnice je, že je bilingvní, psána česko-německy a funguje takřka jako frazeologický slovník. Jednotlivé slovní výrazy, fráze nebo konverzační celky jsou v ní zaznamenány do sloupců, které rozdělují každou stránku. Doleva jsou přitom většinou umístěna slova, fráze či konverzační celky české, v protějším sloupci se pak nacházejí jejich německé ekvivalenty. Toto uspořádání ruší učebnice jen na stranách 35 a 36, kde je německý překlad vlevo a český vpravo – těžko říci, jestli náhlou změnou uspořádání chtěl učitel vyzkoušet pozornost svého žáka, nebo se pouze spletl.

Z hlediska fyzické charakteristiky učebnice jde o knihu v pevné vazbě, netištěnou, ale psanou pouze rukopisně. Její autor se zapomněl nebo nechtěl signovat, takže je učebnice bohužel anonymní. Datována je rovněž na předsádce hned pod nadpisem, a to rokem 1778, je však možné, že nebyla sepsána jednorázově v uvedeném roce, ale že do ní Josefův učitel češtiny dopisoval jednotlivé kapitoly postupně, po jednotlivých lekcích, které si připravoval z hodiny na hodinu. Nasvědčovat by tomu mohly jak náhlé změny vzhledu písma kapitolu od kapitoly, tak i vlastní témata konverzačních pasáží, která se zdají být často velmi aktuální a reflektující poslední události ve schwarzenberské domácnosti (např. „polití bratrovy ruky voskem“²³⁷, o němž budu dále psát v kapitole o obsahu učebnice). Takovému tvrzení by mohlo napovídat i datum, uvedené z neznámých důvodů pod textem padesáté strany Josefovy učebnice, jehož poslední číslice v letopočtu je bohužel, kvůli dodatečnému zaškrtnutí, nečitelná: 26. Febr. 178<###>²³⁸. Pokud by toto datum do textu připsal sám Josef nebo

²³⁶ SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, Schwarzenbergové - Sbirka rukopisů, č. 77.

²³⁷ Tamtéž, s. 28.

²³⁸ Tamtéž, s. 50.

alespoň jeho učitel češtiny, mohlo by to znamenat, že se Josef studiu češtiny věnoval ještě po roce 1780. Nelze tedy vyloučit, že učebnice mohla vznikat i během let 1779 a 1780 (či ještě déle) a že Josefův kurz češtiny byl tedy alespoň dvouletý či dokonce tříletý.

Nicméně učebnice pochází z doby, kdy byl mladý kníže Josef ve věku osmi, devíti a možná i desíti let. Pokud se schwarzenberští synové učili česky, pak zřejmě bylo v rodě zvykem, že s kurzy češtiny začínali právě v tomto věku. Další důkaz pro toto tvrzení můžeme spatřovat jak ve faktu, že se Ferdinand ze Schwarzenbergu prokazatelně česky učil už od svých deseti let, tak ve výše zmíněném blahopřání Josefa Adama svému otci k svátku²³⁹ - v době kdy je datováno (prosinec 1731), dospěl totiž Josef Adam právě věku devíti let. Navíc když se později česky učili i synové knížete Josefa, bylo to rovněž zhruba v tomtéž věku²⁴⁰.

Vzhledem k budoucím možnostem uplatnění češtiny, tedy téměř výhradně v konverzaci a dorozumění se vrchnosti se svými poddanými se česky učili u Schwarzenbergů zřejmě pouze chlapci, především budoucí schwarzenberští knížecí následníci, kteří měli v budoucnu možnost češtinu využít. U dívek výuku češtiny doloženou nemáme v podstatě v žádné schwarzenberské generaci, ani v rodině Jana Nepomuka, ani později v rodině knížete Josefa. Dívky češtinu ani nepotřebovaly, protože se s poddanými běžně nestýkaly a nepotřebovaly jim tedy dokazovat jazykovou sounáležitost. Je však možné, že i dívky ovládali nejelementárnější základy češtiny, které mohly pochytit například od služebnictva na českých panstvích²⁴¹, na nichž tradičně trávily s rodinou letní měsíce. Důležitější však pro ně bylo ovládat kromě němčiny, svého prvního jazyka, především francouzštinu, jíž se v 18. století konverzovalo v soudobých salonech a jíž se obyčejně psala i soukromá korespondence (jinou šlechtičny v 18. století nevyřizovaly, administrativní německé dopisy byly záležitostmi jejich manželů nebo úředníků).

Stejně jako u všech ostatních schwarznberských dětí byla i Josefovým prvním jazykem téměř jistě němčina. Nasvědčuje tomu fakt, že lekce češtiny a v 18. století oblíbeného konverzačního jazyka šlechty, francouzštiny, pobíral intenzivně až v pozdějším věku²⁴², stejně jako to, že dochované archivní prameny z let Josefova

---

²³⁹ SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, RAS, prim., F. P. b., fasc. 447, Josef Adam.

²⁴⁰ M. LENDEROVÁ, *Tragický bál*, s. 156.

²⁴¹ Tamtéž.

²⁴² Tamtéž, s. 102.

dětství a mládí jsou především německé²⁴³. S přihlédnutím k faktu, že německá je i většina Josefem psaných pramenů pocházejících z jeho dospělého věku²⁴⁴, dával jí nepochybně (narozdíl od svých sester a bratra Karla) přednost před francouzštinou po celý svůj život²⁴⁵. O Josefově výuce dalším jazykům můžeme jen spekulovat, protože o ní nemáme bohužel žádné doklady. Pro představu však můžeme přihlídnout k jazykům, jež nechal Josef o dvacet let později vyučovat své vlastní děti. Ty se kromě svého rodného jazyka, němčiny, učily samozřejmě také francouzsky, jejich výuky v této oblasti se přitom jako rodilá francouzská mluvčí chopila sama jejich matka, Pavlína z Arenbergu-Archotu (ve znalosti němčiny pak naopak děti převyšovaly svou matku)²⁴⁶. Po vzoru Pavlíny, která v dětství prošla výukou italštiny a angličtiny, se pak Josefovy děti učily i těmto jazykům²⁴⁷. Není tedy vyloučeno, že také Josef v dětství absolvoval podobné lekce. Například angličtina se postupně ve druhé polovině 18. století stávala v Evropě stále populárnější, především díky působení dobových anglických románů Daniela Defoea, Henryho Fieldinga, Jonathana Swifta a dalších autorů.

Pro dospívající šlechtické zástupce mužského pohlaví byla pak v 18. století samozřejmostí také výuka latiny. Pro mladší syny určené pro církevní kariéru byly základy latiny od dětství nezbytné a starším synům a následníkům nebo synům určeným pro vojenskou kariéru byla pro obvyklý, alespoň roční pobyt při nějaké evropské univerzitě pak latina také prospěšná. Vzhledem k tomu, že krátké univerzitní studium absolvoval před svým dvacátým rokem na vídeňské univerzitě i Josef²⁴⁸, připravoval se na něj kurzy latiny spolu s bratrem Karlem už od svých zhruba deseti let, jak dokazuje jejich učebnice latiny a latinské překlady uložené v třeboňském archivu²⁴⁹.

Přestože je učebnice dedikována pouze Josefovi, z některých jejích pasáží vyplývá, že se Josef neučil česky sám, ale spolu s některým svým mladším bratrem, nejpravděpodobněji Karlem. K této domněnce mě opět přivádí již výše zmíněná pasáž o „polití bratrovy ruky voskem“, kde se na jedné straně píše: „*My gŕme se k stolú posadili, a mieli gŕme horžiczy fwičzkú na stole. Ta swicžka padla memú staršŕjmú bratrú na rúkú, a polila geg. Bratr kržicžel pro bolest ...*“²⁵⁰, a na další straně se potom v přímé

²⁴³ SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, RAS, prim., F. P. b., fasc. 507, Josef Jan Nepomuk.

²⁴⁴ Tamtéž, fasc. 508, Josef Jan Nepomuk.

²⁴⁵ M. LENDEROVÁ, *Tragický bál*, s. 102.

²⁴⁶ Tamtéž, s. 156.

²⁴⁷ Tamtéž.

²⁴⁸ Tamtéž, s. 102.

²⁴⁹ SOA Třeboň, RAS, sekund., kart. 115, inv. č. 705, sign. I-4/1-7.

²⁵⁰ SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, Schwarzenbergové - Sbirka rukopisů, č. 77., s. 28.

souvislosti s předešlou událostí objevuje v opozici k předchozímu jiná věta: „*Když gřem trpiel bolesti, kržiczel gřem ze vřfi sýli.*“²⁵¹. Z kontextu je patrné, že každá z citovaných částí má odlišného mluvčího, takže nemohly být obě zadány samotnému Josefovi. Téměř s jistotou můžeme také vyloučit, že byla Josefovi zadána konkrétně první citovaná část, v níž se píše o „starším bratrovi“, kterého však Josef neměl, protože byl sám nejstarší z dětí. Naopak on byl zřejmě tím nepozorným starším bratrem, kterému se převrhla svíčka na ruku, a tato první odcitovaná část byla zadána některému z jeho mladších bratrů. Tento výklad samozřejmě předpokládá, že se daný úsek učebnice vztahoval ke skutečné události, což nelze doložit jinak, než neobvyklým vytržením pasáže o převržené svíčce z kontextu pasáže předchozí i následující a výjimečností jejího obsahu – vždyť jak by autora učebnice mohlo něco takového napadnout a z jakého důvodu by tuto pasáž do učebnice vůbec zařazoval, když existovala jen nepatrná perspektivní příležitost, kdy by její obsah mohli jeho žáci později ve skutečné konverzaci využít?

Pro hypotézu, že byla učebnice určena k výuce několika schwarzenberských synů (nebo alespoň více než jednoho), mluví i jiné její části. Například věta „*Diety nekržiczte, a vezte se.*“²⁵², která je opět jaksi vytržena z okolního kontextu a zřejmě vznikla z okamžité potřeby učitele uklidnit své žáky (v učebnici navíc nemohla být obsažena záměrně, protože Josef by ji v praxi využil jen stěží), také nemohla být určena jedinému příjemci. Vystává zde tedy otázka, zda-li se v jednotlivých generacích učili česky opravdu jen schwarzenberští následníci nebo všichni schwarzenberští synové. Spíše se však lze přiklonit k názoru, že to byli skutečně jen schwarzenberští následníci, pro něž byly kurzy češtiny určeny, a vyučování nejméně dvou schwarzenberských synů češtině, jemuž učebnice nasvědčuje, lze v Josefově generaci vysvětlit plány na vznik druhého majorátu a tím, že Jan Nepomuk měl vlastně dva knížecí následníky – Josefa a Karla zároveň a s největší pravděpodobností nechal tedy česky učit oba.

6.1 Metoda výuky v učebnici

Hlavní metodou při výuce češtiny, kterou schwarzenberský učitel se svými žáky praktikoval, byla zřejmě metoda konverzace, vedené na nejrůznější témata. Vzhledem ke spontánnosti konverzace se přitom zdá, že byla učitelem do námi zkoumané učebnice

---

²⁵¹ Tamtéž, s. 29.

²⁵² Tamtéž, s. 26.

zaznamenávána přímo při hodinách. Žák nebo žáci si ji pak mohli do další lekce spolu s vychovateli zopakovat (v 18. i 19. století model domácího vzdělávání ve šlechtických rodinách vypadal tak, že látku s žáky probírali domácí učitelé a procvičovali ji s nimi do další návštěvy domácího učitele vychovatelé).

Rozsáhlé konverzační pasáže²⁵³ se nacházejí až ve druhé polovině knihy. Přikračuje se k nim po slovníkové části, z čehož vyplývá, že výuka nejspíše postupovala klasicky od jednoduššího k těžšímu; žáci se nejdříve naučili jednotlivá slova, pak celé fráze a nakonec i konverzační celky.

Vezmeme-li v úvahu, že každá konverzace byla hned v protějším sloupci doslovně přeložena do němčiny, je nanejvýš pravděpodobné, že i její jednotlivé části se museli žáci naučit nazpaměť a po té je z paměti odříkávat, než aby jim sloužily pouze jako předloha k vymýšlení vlastní české konverzace. Potvrzují to ostatně i některé v učebnici obsažené výchovné fráze, například: „*Czo dielagi knjže? ... Uczezi se z pamieti?*“²⁵⁴. O organické metodě výuky jazyků, kdy se žák nejprve naučí gramatické zákonitosti řeči, aby podle nich později mohl různé nové tvary a nově poznávaná slova daného jazyka sám „ohýbat“, zde tedy zřejmě nemůže být řeč. Pouze v závěru knihy se objevuje její náznak, který je možno spatřovat ve vypsáních tvarech dvou vzorů mužského rodu, „*pán*“ a „*strom*“ (dnes by to byl hrad), v jejich jednotlivých pádech jednotného i množného čísla²⁵⁵. Kromě nich jakákoli gramatická část v učebnici chybí.

Napomoci žákům k lepšímu zapamatování konverzačních celků mělo zřejmě také jejich opisování, čemuž nasvědčují strany 48 a 49 v učebnici. Obě strany obsahují shodný text, začínající nahoře slovy „*Když ten snih se rozpustj...*“ a končící dole na stránce „*...aby [na straně 49 “abi”] se czeſty opravowali [na straně 49 se končí tvarem “opravoval”]*“, přičemž lze rozeznat odlišnost rukopisu strany 48 od rukopisu strany 49 - rukopis strany 49 je neumělejší a jaksí méně vypsání, jde zřejmě o rukopis mladého Josefa, který nejspíše dostal za úkol předcházející stranu, napsanou svým učitelem, přepsat. Faktu, že obě stránky nesoucí stejný obsah měly každá svého odlišného pisatele, mohou nasvědčovat i mírné odlišnosti v pravopise shodných tvarů, které jsem naznačila výše v odstavci v hranatých závorkách.

---

²⁵³ Tamtéž, s. 32 – 59.

²⁵⁴ Tamtéž, s. 15.

²⁵⁵ Tamtéž, s. 81.

6.2 Obsah učebnice

Obsah učebnice plně odpovídá hlavnímu účelu, pro který nechávali Schwarzenberkové své syny učit česky – komunikaci s poddanými. Slovní zásoba je tedy přizpůsobena slovům a frázím, které bylo možno při příležitosti takové komunikace využít. Konverzační pasáže se pak snaží připravit mladá knížata na nejběžnější témata rozhovoru s prostým vesnickým či městským člověkem.

Učebnici lze z hlediska obsahu rozčlenit do určitých tematických oddílů. První z nich je věnován nejznámějším a nejodříkávanějším katolickým modlitbám. Na prvním místě mezi nimi nechybí klasický *Otčenáš* neboli „*Modlitba Páně*“, hned za ním jako obvykle následuje „*Zdrávas Maria*“, jako třetí je za nimi uvedena modlitba „*Wěřjm*“, po té „*Zdráwas králowno*“ a jako poslední „*Anděl Páně*“²⁵⁶. Modlitby jsou uvedeny ve znění téměř shodném s tím dnešním ani z hlediska slovní zásoby se nezdají být odlišné od jejich dnešních verzí. Jedinou výjimkou je modlitba *Anděl Páně*, která v učebnici končí už po slovech „*A slowo tielem uczinieno gest, a pržebýwalo mezy námi.*“²⁵⁷ a třetím *Zdráva's Maria*, zatímco klasická verze pokračuje dál.

Může se zdát, že uvedení modliteb hned na začátku knihy vyvrací výše konstatované tvrzení, že se Schwarzenbergové učili česky výhradně pro rozmlouvání s poddanými, avšak není to tak. Česky se měli schwarzenberští princové nejspíše umět modlit pro případ, že by se ocitli v českém kostele mezi českými poddanými a nemodlili se tak vedle nich jiným jazykem, ale dali najevo svou sounáležitost s nimi užitím jejich jazyka při modlení.

Na úvodní oddíl s modlitbami pak navazuje slovníková část „*O hospodářství*“ zaměřená na slovní zásobu z oblasti zemědělského hospodářství. Z podstatných jmen uvádí především pojmenování typů venkovských usedlostí („*dům, chalupa*“) a jejich částí („*setnicze, dwůr*“), názvy zemědělských plodin („*pšfenicze, žito, šfocžovicze*“), základních potravin českého venkova („*peczen chleba, segr, czerštwý máslo...*“) nebo hospodářských zvířat („*sleplicze, kráwa*“)²⁵⁸. Vedle nich se pak objevuje i výčet sloves, která nejsou uváděna v infinitivech, jak je tomu zvykem v dnešních jazykových učebnicích, ale vyčasována v první osobě singuláru přítomného času (takto byla slovesa uváděna ve všech jazykových učebnicích před Dobrovského *Ausführliches*

---

²⁵⁶ Tamtéž, s. 1 – 3.

²⁵⁷ Tamtéž, s. 3.

²⁵⁸ Všechny příklady v této větě: tamtéž, s. 4 – 8.

Lehrgebäude, která je začala uvádět právě v infinitivech²⁵⁹); pojmenovávají nejběžnější hospodářské činnosti („*gá wozým hnúg, gá fecžu tráwú na laúcze, gá pecžu chléb*“²⁶⁰).

Pak následuje kratší konverzační část, vedená na mnoho různých témat, zřejmě s cílem naučit žáky co nejvíce nových slov, čemuž napovídají rozsáhlé výčty různých pojmenování v jednotlivých větách, například „*Nemáme toli Wolú jako kraw, wffak ale máme mnoho owczy. Potom máme taky swinie, a prasata, konie a hrzibata, drubež, húsy, kachny, ...*“²⁶¹. Uvedená ukázka se váže k tématu popisu krumlovského panství, kromě něž se zde ještě objevuje téma cesty na krumlovské panství, honby divoké zvěře nebo diskuze o počasí a jeho vlivu na úrodu.

Souvislá konverzace postupně přechází do části samostatných, jakoby z kontextu vytržených frází. Ta obsahuje několik oddílů, mezi nimi oddíl „*Obeczni rozmlaúwánj*“²⁶², u něhož je zajímavé, že autor zaměnil názvy jednotlivých sloupců – levý český nadepsal německy, zatímco pravý německý zase česky. Těžko říci, jestli tím chtěl vyzkoušet pozornost žáka nebo jestli se pouze zmýlil, protože jazyk nadpisů ostatních oddílů souhlasí s jazykem jejich obsahu. Tematicky zde jde převážně o výchovné fráze typu „*Nepodpjrugi se.*“, „*Gdou k stolú!*“ nebo „*Nedrbagi se w hlawie!*“²⁶³ a další. Následující oddíl je nadepsán „*Vffeligaké rozmlaúwánj obchodú lidského*“²⁶⁴ a jsou v něm fráze tematicky se týkající šatstva (např. „*Múg obiczeg gest ffaty czíftie zachovati.*“), hygieny (např. „*Gá fy rúcze vmegwám.*“) a kromě dalších výchovných frází („*Wy gste túze dychtiwj. Tvúg bratr gest rozúmniegffj než ty!*“)²⁶⁵ i jiných témat z nejrůznějších oblastí. Výjimku v tomto oddílu představuje poměrně souvislý popis na stranách 28 a 29, který se týká již výše zmiňované události, totiž převržení svíčky na ruku jednoho z bratrů.

Konverzační část, která na předchozí oddíly navazuje, již měla schwarzenberské syny připravit na konkrétní rozhovory. Zaměřuje se na různé nejběžnější konverzační situace, od nákupu různého zboží a smlouvání na trhu až po návštěvu hostince, objednání jídla a zhodnocení hostinských pokojů. Všechny předešlé konverzační situace jsou přitom součástí jednoho rozsáhlého rozhovoru, začínajícího slovy „*Geden sedlák*

---

²⁵⁹ J. VÍŠKOVÁ – J. SIROTEK, *Zpracování*, s. 190.

²⁶⁰ SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, Schwarzenbergové - Sbírká rukopisů, č. 77., s. 4 – 8.

²⁶¹ Tamtéž, s. 11.

²⁶² Tamtéž, s. 15 – 16.

²⁶³ Všechny příklady v této větě: tamtéž.

²⁶⁴ Tamtéž, s. 20 – 30.

²⁶⁵ Všechny příklady v této větě: tamtéž.

*ffel na trh.*²⁶⁶. Rozšiřuje se zde slovní zásoba v oblasti názvů různých měrných jednotek a mincí („*mierzicze, tolar, kregczar*“), názvů jednotlivých druhů zboží („*rukawicze, strzewicze*“), jídel („*klobáfy, howiezj mafo, weprżowé mafo*“), vybavení pokojů („*żidliczky, almárky, polfftarze*“)²⁶⁷, atd. Celý dlouhý rozhovor je zakončen diskuzí o „cestě z trhu“, která pak volně přechází do jakéhosi monologického vyprávění o současném špatném stavu cest a nehodách kočárů v jeho důsledku, jímž se podává přehled slovní zásoby z oblasti dopravy („*czefta, mygto*“) a opět z oblasti meteorologických jevů („*snih, woda*“)²⁶⁸.

Předposlední oddíl také není konverzací, ale stručným výčtem činností, které se na venkově obvykle vykonávají v létě. Jeho hlavní role zřejmě spočívá v obohacení slovní zásoby studenta o názvy jednotlivých povolání, řemesel a předmětů, s nimiž dané obory pracují. Objevují se zde věty jako „*Kupczy swá zbożj prodawagj.*“, „*Młynárżi melaú we mlegnie maúkú.*“ nebo „*Rżeznjczy kúpúgj woli ... bigaú ge a mafo wyfekaúwagii, pak po librách prodawagi.*“²⁶⁹

Jak už jsem výše zmínila, v samém závěru učebnice se ještě nachází poslední, morfologický oddíl, jemuž je bohužel věnována pouze jediná stránka. Studenty měl seznámit s tvaroslovím podstatných jmen mužského rodu, skloňovaných podle životného vzoru „*pán*“ a neživotného vzoru „*strom*“²⁷⁰ (dnes hrad). Oba tyto vzory jsou vyskloňovány ve všech sedmi pádech v jednotném i množném čísle. Zajímavá je odchylka od dnešního deklinačního úzu, která se zde objevuje v 6. a 7. pádě jednotného i množného čísla u obou vzorů – autor jakoby tyto pády mezi sebou zaměnil, takže 6. pádem odpovídá na otázku „s kým, s čím?“ a skloňuje „*pánem, stromem*“ a „*pány / pánami, stromy / stromami*“, což jsou tvary 7. pádu, a 7. pádem naopak odpovídá na otázku „o kom, o čem?“ a skloňuje „*pánu / pánovi, stromu / stromie*“ a „*pánich, stromich*“, tedy tvary lokálu. Pod vyskloňovanými tvary těchto vzorů se pak nalézají jediné zadání cvičení v celé knize, podle kterého měl student dle výše uvedené předlohy vyskloňovat i česká slova: „*bratr, rak, pták, vogák, kabát, stůl*“.

---

²⁶⁶ Tamtéž, s. 31 – 47.

²⁶⁷ Všechny příklady v této větě: tamtéž.

²⁶⁸ Uvedené monologické vyprávění a příklady v této větě: tamtéž, s. 48 – 53.

²⁶⁹ Všechny příklady v této větě: tamtéž, s. 54 – 56.

²⁷⁰ Oba vzory spolu s následujícími příklady v tomto odstavci a cvičením: tamtéž, s. 81.

6.3 Pravopis učebnice

Po pravopisné stránce se v učebnici velmi odlišuje úzus nadpisů od úzu samotného textu. Zatímco v nadpisech je užíváno pravopisu objevujícího se v soudobých tištěných knihách, úzu pro foro externo, samotný text je psán pravopisem užívaným výhradně v rukopisných textech té doby, tedy územ pro foro interno. I učebnice nám tudíž poslouží jako důkaz neudržitelné rozkolísanosti normy českého jazyka a nepostačujícího rozlišování mezi spisovným a nespisovným – faktorů, které byly pro český jazyk 18. století přímo charakteristické. Obecně můžeme říci, že pravopis učebnice plně vychází z pravopisu bratrského a některých jeho pozdějších reforem, i když se v samotném textu ještě objevují spřežky místo ř, š, č a ě, které se tradicí v písařském úzu zachovaly ještě z pravopisu spřežkového.

6.3.1 ÚZUS PRO FORO EXTERNO – PRAVOPIS NADPISŮ UČEBNICE

Nadpisů či titulků není v učebnici celkově mnoho, přesto i z jejich malého množství lze rozpoznat nesrovnatelné pravopisné rozdíly odlišující je od textu pod nimi. Předně se v nadpisech neobjevují, na rozdíl od textu knihy, téměř žádné starší spřežky, kromě jediné – standardního a dodnes užívaného *ch* („*důcha*“²⁷¹). Pisatel pro měkké souhlásky již plně využívá grafémů standardní latinské abecedy pro souhlásky, jež opatřuje háčkem, v souladu s pravidly Jana Blahoslava. Užívá běžně *ž* („*knjžka*“), *č* („*česky*“)²⁷², *ř* („*wěřjm*“²⁷³), *d'* („*and'el*“²⁷⁴); spřežku nezachovává v nadpisech ani pro [c], které je již zapisováno dnešním *c* („*Otce*“²⁷⁵), nikoli starým *cz*. Jedinou spřežkou užívanou pisatelem v nadpisech tak zůstává *ff*, respektive *Sf*, protože jde o jeho variantu uvedenou na začátku slova („*Sfwarcnberkú*“²⁷⁶); podobně je stále užíváno i grafému *f* k záznamu souhlásky [s] uvnitř slova („*hospodářftwj*“²⁷⁷), zatímco na začátku slova je většinou důsledně užíváno dnešního *s* („*swatého*“²⁷⁸). Toto pravidlo pisatel porušil pouze jednou v zápise zvrátého zájmena *se* hned v titulu knihy, které zaznamenal, ačkoli šlo o [s] na začátku, jako *fe*.

²⁷¹ Tamtéž, s. 1.

²⁷² Oba předchozí příklady: Tamtéž, titulní strana.

²⁷³ Tamtéž, s. 2.

²⁷⁴ Tamtéž, s. 3.

²⁷⁵ Tamtéž, s. 1.

²⁷⁶ Tamtéž, titulní strana.

²⁷⁷ Tamtéž, s. 4.

²⁷⁸ Tamtéž, s. 1.

Podle dlouhodobé tradice, potvrzené i Janem Blahoslavem, se pak v nadpisech bez odlišnosti s textem učebnice užívá bez výjimky grafému *g* místo dnešního *j* a *w* místo dnešního *v*.

V záznamu dlouhých samohlásek už se nadpisy od textu učebnice neliší - jsou psány s pomocí čárky, případně kroužku, nad danou samohláskou: *á* („*Pána*“²⁷⁹), *é* („*gméno*“²⁸⁰), *ý* („*mladyho*“), *ú* („*Sfwarcnberkú*“)²⁸¹ a *û* („*dûcha*“²⁸²), pouze s výjimkou dlouhého měkkého [í], které je psáno v souladu s náměšťskou mluvnicí i mluvnicí Jana Blahoslava jako *j* („*knjzete*“²⁸³). V nadpisech je užíváno už také grafému *ě*, ovšem poněkud nedůsledně či chaoticky – pisatel ho užil po retnici *w* („*wěřjm*“²⁸⁴) a po *n* („*páně*“), ale ve slově *anděl* užil raději grafému *d'* ve spojení s prostým *e* („*and'el*“²⁸⁵), což je i pro 18. století poměrně neobvyklé (buď se psala spřežka *die* podle náměšťské mluvnice, která se většinou vyskytovala v textech rukopisů, nebo *dě* podle Blahoslava, charakteristické spíše pro nadpisy a tištěné knihy). Problémem je, že nevíme, jestli v případě psaní *d'e* šlo pouze o autorův omyl nebo o jeho záměr, protože se tato slabika v učebnici v nadpisech vyskytuje jen jednou. Každopádně pokud šlo o autorův záměr, mohly bychom z toho vyvodit, že mohl vycházet z některé neznámé mluvnice, z níž případně čerpal i Jan Václav Pohl, který ve své přepracované mluvnici, vydané roku 1783, zavádí psaní dnešních slabik *dě*, *tě*, *ně* jako *d'e*, *t'e*, *ňe*²⁸⁶ (zde by ovšem mezi učebnicí a danými návrhy nastával rozpor, protože učebnice uvádí *d'e* vedle standardního *ně* s *n* bez háčku). Ze samotné Pohlovy mluvnice, v níž se tyto návrhy objevují podle Tilmana Bergera poprvé²⁸⁷, autor naší učebnice čerpat nemohl, protože je o celých pět let mladší než jeho učebnice. Spíše však můžeme zůstat u závěru, že nestandardní *d'e* bylo opět pouze důsledkem rozkolísanosti pravopisného záznamu.

Další z odlišností mezi textem učebnice a jejími nadpisy můžeme také spatřovat v psaní samohlásky [u] na začátku slova. Zatímco v textu je počáteční [u] zcela podle návrhu Rosovy (*Čechořečnost*, Praha 1672), Jandytovy (*Grammatica linguae bohemicae*, Praha 1739) i Pohlovy (*Grammatica linguae bohemicae oder die*

---

²⁷⁹ Tamtéž, titulní strana.

²⁸⁰ Tamtéž, s. 1.

²⁸¹ Oba předchozí příklady: tamtéž, titulní strana.

²⁸² Tamtéž, s. 1.

²⁸³ Tamtéž, titulní strana.

²⁸⁴ Tamtéž, s. 2.

²⁸⁵ Oba předchozí příklady: tamtéž, s. 3.

²⁸⁶ T. BERGER, *Z dějin*, s. 10.

²⁸⁷ Tamtéž.

Böhmische Sprach-Kunst, Vídeň – Praha – Triest 1756) mluvnice²⁸⁸ psáno pravidelně grafémem *v* („*vmržel*“²⁸⁹ [umřel]), v nadpise je psáno grafémem *u* („*učenj*“²⁹⁰).

6.3.2 ÚZUS PRO FORO INTERNO – PRAVOPIS TEXTU UČEBNICE

V textu učebnice se na rozdíl od jejích nadpisů vyskytují spřežky pro měkké souhlásky bezvýhradně, pouze s výjimkou souhlásky *ž* („*ženami, požehnaný, života*“²⁹¹), jejíž pomocí jsou ve spřežkách zaznamenávány některé souhlásky ostatní, konkrétně: [č] jako *cž* („*jecžmen, ffocžovicze, pecžený*“²⁹²) a [ř] jako *rž* („*vrkžičován, vmržel, pohržben*“²⁹³). Spřežka je užívána také pro [c], které je zapisováno jako *cz* („*lkagjczy, placžczy, Orodownicze*“²⁹⁴). Stejně jako v nadpisech je i v textu spřežkou zapisováno [š], pro nějž platí zápis na začátku slova *sf* („*sfest*“²⁹⁵, *sfaty, sfpinawá*“²⁹⁶) nebo *ff* („*ffpatny*“²⁹⁷, *ffel*“²⁹⁸), uprostřed slova důsledně *ff* („*naffeho, Gežjffe, wzkržjffenj*“²⁹⁹) a na konci slova *fs* („*náfs, Gežjfs*“³⁰⁰, *stiežugefs*“³⁰¹). Podobně je opět zapisováno [s], jeho zápis se také řídí jeho pozicí ve slově, přičemž se zjevně rozlišuje mezi slovními druhy - jako úvodní písmeno v substantivech je [s] psáno jako *s* („*stolú, swjczkú, sýli*“³⁰²), na první pozici v ostatních slovních druzích je psáno jako *f* („*fe, starffjmu*“³⁰³, *secžu*“³⁰⁴, *fnad*“³⁰⁵), uvnitř slova zásadně jako *f* („*czesty, gfem, powinnoft*“³⁰⁶), na poslední pozici ve slovech opět jako *s* („*dnes, nás, pros*“³⁰⁷). Mezi souhlásky zapisované spřežkou patří, stejně jako v nadpisech, i *ch* („*dúcha, swatých, hržjchúw*“³⁰⁸). Spřežkový pravopis přetrvával v psaných textech ještě z období před vznikem diakritického pravopisu a v 18. století byl v rukopisech užíván stále ještě

²⁸⁸ Tamtéž, s. 8.

²⁸⁹ SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, Schwarzenbergové - Sbirka rukopisů, č. 77., s. 1.

²⁹⁰ Tamtéž, titulní strana.

²⁹¹ Všechny tři předchozí příklady: tamtéž, s. 1.

²⁹² Všechny tři předchozí příklady: tamtéž, s. 4 – 5.

²⁹³ Všechny tři předchozí příklady: tamtéž, s. 2 – 3.

²⁹⁴ Všechny tři předchozí příklady: tamtéž, s. 3.

²⁹⁵ Tamtéž, s. 9.

²⁹⁶ Oba předchozí příklady: tamtéž, s. 21.

²⁹⁷ Tamtéž, s. 30.

²⁹⁸ Tamtéž, s. 31.

²⁹⁹ Všechny tři předchozí příklady: tamtéž, s. 2.

³⁰⁰ Oba příklady tamtéž, s. 1.

³⁰¹ Všechny tři předchozí příklady: tamtéž, s. 23.

³⁰² Všechny tři předchozí příklady: tamtéž, s. 28 – 29.

³⁰³ Oba předchozí příklady: tamtéž, s. 28.

³⁰⁴ Tamtéž, s. 5.

³⁰⁵ Tamtéž, s. 48.

³⁰⁶ Všechny tři předchozí příklady: tamtéž.

³⁰⁷ Všechny tři předchozí příklady: tamtéž, s. 1.

³⁰⁸ Všechny tři předchozí příklady: tamtéž, s. 2.

běžně, spřežky ponechával navíc i Blahoslav ve své mluvnici, i když jen pro případ velkých písmen³⁰⁹; v případě spřežek objevujících se v učebnici tedy nejde z hlediska převažujícího úzu o nic neobvyklého.

Vedle *ž* jsou v textu učebnice užívány ještě dvě souhlásky s háčkem: *t'* („*poswiet', odpúst'*³¹⁰, *drffŕky*³¹¹“) a *d'* („*búd', pržid', neuwed'*“³¹²), které se však vyskytují pouze na konci slova nebo ve skupině souhlásek, na jiných pozicích je pro změkčení *t*, *d* a také *n* pak užíváno *i* („*miloŕti, gediného*³¹³, *koniúm*³¹⁴“) či samohláskové spřežky *ie* („*tiela, Andiel Pánie*“³¹⁵). Prokazatelně tedy autor učebnice nevycházel z pravidel Doležalovy *Grammaticy Slavico-Bohemicy* (1746), která zavádí psaní *di, ti, ni* a *dě, tě, ně* s háčkem nad souhláskou jako: *d'i, t'i, ňi, d'e, t'e, ňe*³¹⁶, ani z žádné mluvnice Jan Václava Pohla, který zavádí psaní *dě, t'e, ňe*³¹⁷.

Samohlásková spřežka *ie* se pak na rozdíl od nadpisů v textu objevuje místo dnešního *ě* i po retnicích („*k tobie, pržjwiewá*³¹⁸, *pieknie*³¹⁹“). Toto je opět důkazem, že pisatel učebnice zřejmě nevycházel z Pohlových mluvnic, které zdůrazňovaly vždy psaní *ě* po retnicích³²⁰.

Co se dále týče souhlásek, stejně jako v nadpisech je zachován i v textu historický pravopis *g* místo dnešního *j* („*gen, geŕt, stoj*“³²¹) a *w* místo dnešního *v* („*poliwka, howiezj, wynáŕŕj*“³²²).

Dlouhé samohlásky jsou v textu stejně jako v nadpisech značeny čárkou, případně kroužkem, nad grafémem příslušné samohlásky, a to přesně podle pravidel udávaných *Biblií kralickou* a Blahoslavovou *Gramatikou českou*³²³. V textu se tak

³⁰⁹ J. PLESKALOVÁ – O. ŠEFČÍK, *Pravopis*, s. 502.

³¹⁰ Oba předchozí příklady: SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, Schwarzenbergové - Sbirka rukopisů, č. 77., s. 1.

³¹¹ Tamtéž, s. 59.

³¹² Všechny tři předchozí příklady: tamtéž, s. 1.

³¹³ Oba předchozí příklady: tamtéž, s. 1 – 2.

³¹⁴ Tamtéž, s. 53.

³¹⁵ Všechny tři předchozí příklady: tamtéž, s. 2 – 3.

³¹⁶ J. PLESKALOVÁ – O. Šefčík, *Pravopis*, s. 505.

³¹⁷ T. BERGER, *Z dějin*, s. 10.

³¹⁸ Oba předchozí příklady: SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, Schwarzenbergové - Sbirka rukopisů, č. 77., s. 2 – 3.

³¹⁹ Tamtéž, s. 47.

³²⁰ T. BERGER, *Z dějin*, s. 8.

³²¹ Všechny tři předchozí příklady: SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, Schwarzenbergové - Sbirka rukopisů, č. 77., s. 36.

³²² Všechny tři předchozí příklady: tamtéž, s. 41.

³²³ J. PLESKALOVÁ – O. ŠEFČÍK, *Pravopis*, s. 504.

objevuje *á* („*prodávám, kráva, stržihám*“³²⁴), *é* („*žádné, chléb, drahé*“³²⁵), *j* místo [í] („*dowolenj, myfljm, mjfto*“³²⁶), *y* („*zlatým, músýte, českých*“³²⁷), *ú*, které dnes píšeme výhradně na začátku slova, se v takové pozici v knize nenachází, přesto je v ní tento grafém velmi častý, protože ho autor užívá na některých místech místo *ů* („*zúftanaú, dworú, wolú*“³²⁸), téměř pravidelně místo krátkého *u* („*búd, pokúffenj, s tebou*“³²⁹), a to dokonce i v souhlásce *au* [ou], již zaznamenává jako *aú* („*laúka, kaúsek, stlaúkám*“³³⁰), a poslední dlouhá samohláska *ú* („*dúm, dvúr*“³³¹, *drúbež*“³³²). Rozlišování mezi *ú* a *ů* je v učebnici velmi problematické a nepodléhá jasným pravidlům. Autor v učebnici pravidelně nahrazuje *ů* grafémem *ú* v předponách či koncovkách slov (viz příklady zaměňování *ú* za *ů* výše), kdežto v kořenech slov spíše ponechává *ů* (viz příklady u *ů* výše). Poslední pravidlo však nedodržuje absolutně, což dokazuje například slovo „*hnúg*“³³³ (dnes *hnůj*), kde se naopak v kořeni objevuje *ú* místo *ů*. Absolutně není v učebnici dodržováno ani výše uvedené psaní *ú* místo krátkého *u* – to je v některých případech nahrazováno i grafémem *ů* (v případě slova *ducha* se v učebnici objevují jak tvary „*dúcha*“³³⁴ (v textu), tak i „*důcha*“³³⁵ (v nadpisu) – jde zde však spíše o výjimku, v jiných případech *ů* krátké *u* nenahrazuje) nebo *v*. Grafém *v* nahrazuje dnešní krátké *u* ve funkci předložky, krátké *u* na začátku slova (ať už je *u*- předponou nebo součástí kořene slova) nebo po předponě („*v sebe*“³³⁶, *vstanowili, vffima*“³³⁷, *newwed*“³³⁸). Grafém krátkého *u* bez čárky či kroužku je tedy vždy nahrazen grafémy *ú*, *v* a velmi výjimečně i *ů* a v celé učebnici se vůbec nevyskytuje.

Psaní *v*, *ú* a *ů* nám může být důležitým vodítkem v určování možného zdroje či předlohy naší učebnice. Jak jsem již výše uvedla, psaní *v* místo *u* v pozici předložky, na začátku slova či po předponě zaváděli gramatikové Rosa, Jandyt i Pohl³³⁹. Běžné, i když

³²⁴ Všechny tři předchozí příklady: SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, Schwarzenbergové - Sbirka rukopisů, č. 77., s. 7.

³²⁵ Všechny tři předchozí příklady: tamtéž, s. 14.

³²⁶ Všechny tři předchozí příklady: Tamtéž, s. 22.

³²⁷ Všechny tři předchozí příklady: tamtéž, s. 32 – 33.

³²⁸ Všechny tři předchozí příklady: tamtéž, s. 10.

³²⁹ Všechny tři předchozí příklady: tamtéž, s. 1.

³³⁰ Všechny tři předchozí příklady: tamtéž, s. 4 – 5.

³³¹ Oba předchozí příklady: tamtéž, s. 4.

³³² Tamtéž, s. 11.

³³³ Tamtéž, s. 5.

³³⁴ Tamtéž, s. 2.

³³⁵ Tamtéž, s. 1.

³³⁶ Tamtéž, s. 33.

³³⁷ Oba předchozí příklady: tamtéž, s. 22 – 23.

³³⁸ Tamtéž, s. 1.

³³⁹ T. BERGER, *Z dějin*, s. 8.

pravidly se neřídící užívání kroužkového *ů* v učebnici je zcela v souladu s návrhem Jana Blahoslava (ne Optáta a Gzela, kteří navrhovali psát místo dřívějšího *uo* prosté *ú*)³⁴⁰. Fakt, že je v učebnici *ů* vůbec užíváno, nás pak odvádí od pravopisných pravidel J. V. Pohla, který ho ve svých mluvnicích zavrhoval jako zastaralé a matoucí žáky, doporučoval jeho zrušení a cíleně ho neužíval³⁴¹, kdežto ostatní jazykovědci (Rosa Jandyt, Doležal i Thám), ačkoli si také uvědomovali, že je psaní *ů* důsledkem historické tradice, ho stále užívali³⁴².

V textu učebnice se vyskytuje jedna dvojhláska, jde o [ou] psané jako *au* („*wffemohaúczyho, zftaúpil, saúdit*“³⁴³). Ani výskyt této dvojhlásky nepředstavuje pro svou dobu nic neobvyklého, jde o historický pravopis původní samohlásky [au], která se postupem času začala vyslovovat jako [ou], přičemž její zápis jako *au* zůstal ponechán a po celé 18. století byl běžně užíván. Z našeho pohledu je však užívání tradičního *au* dalším důkazem, že učebnice nejspíš žádným způsobem nevycházela z gramatik J. V. Pohla, který se jako jeden z prvních zasazoval o přizpůsobení pravopisu této dvojhlásky její mluvené podobě – o její psaní jako *ou* - už od prvního vydání své gramatiky roku 1756³⁴⁴.

Posledním významným bodem v oblasti pravopisu textu, který nám může napomoci identifikovat zdroj či autora naší učebnice, jsou zásady psaní *i/j* a *y/ý*. Ty vycházejí zásadně z pravidel, jež uvedli Optát a Gzel v náměšťské mluvnicí a které přijali za své i Jan Blahoslav a *Bible kralická*³⁴⁵. *I/j* je tedy v učebnici psáno po *cž* („*cžistie*“³⁴⁶), *rž* („*hržjchúw*“³⁴⁷), *šf* („*koffšile*“³⁴⁸), *ž* („*božj*“³⁴⁹) a *g [j]* („*Marygi*“³⁵⁰); *y/ý* naopak po *c* („*prawiczy*“³⁵¹), *r* („*Krysta*“³⁵²), *s* („*gfj*“³⁵³), *z* („*wozym*“³⁵⁴), *ch* („*chybú*“³⁵⁵) a *k* („*hofpodfký*“³⁵⁶). Obojí, tedy *i/j* i *y/ý*, je pak psáno po *b* („*na nebi*“³⁵⁷,

³⁴⁰ J. PLESKALOVÁ – O. ŠEFČÍK, *Pravopis*, s. 502 – 504.

³⁴¹ T. BERGER, *Z dějin*, s. 7.

³⁴² Tamtéž, s. 14.

³⁴³ Všechny tři předchozí příklady: SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, Schwarzenbergové - Sbirka rukopisů, č. 77., s. 2 – 3.

³⁴⁴ T. BERGER, *Z dějin*, s. 8.

³⁴⁵ J. PLESKALOVÁ – O. ŠEFČÍK, *Pravopis*, s. 503 – 504.

³⁴⁶ SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, Schwarzenbergové - Sbirka rukopisů, č. 77., s. 20.

³⁴⁷ Tamtéž, s. 2.

³⁴⁸ Tamtéž, s. 21.

³⁴⁹ Tamtéž, s. 1.

³⁵⁰ Tamtéž, s. 3.

³⁵¹ Tamtéž, s. 2.

³⁵² Tamtéž.

³⁵³ Tamtéž, s. 1.

³⁵⁴ Tamtéž, s. 5.

³⁵⁵ Tamtéž, s. 23.

*bývagi*³⁵⁸“), *l* („*vffeligaké, lyffky*“³⁵⁹), *m* („*saniemi, mygta*“³⁶⁰), *n* („*pokúffjen, požehnany*“³⁶¹), *p* („*nakoupili*³⁶², *kraúpy*³⁶³“), *t* („*milofti, ty*“³⁶⁴) a *w* („*králowftwj, wyny*“³⁶⁵). Tato pravidla se udržela až do Dobrovského analogické reformy, kterou navrhl už v prvním vydání své mluvnice *Ausführliches Lehrgebäude* roku 1809, a do vydání Hankových děl *Pravopis český* (1817) a *Mluvnice neb soustava česká* (1822), která už uvádí podle Dobrovského analogie dnešní „vyjmenovaná slova“³⁶⁶.

6.4 Nespisovné jevy v učebnici

Jak jsem uvedla již v první kapitole této práce, pro český jazyk 18. století bylo charakteristické pronikání některých nespisovných jevů do jeho spisovného úzu. Tuto tendenci lze dobře sledovat i v učebnici knížete Josefa ze Schwarzenbergu, v níž se objevují takřka všechny nespisovné jevy pronikající v 18. století do spisovného českého jazyka, jež jsem uvedla v první kapitole o situaci českého jazyka. Vedle nespisovných tvarů se však v učebnici objevují i analogické tvary spisovné, nespisovnost tedy do učebnice proniká pouze z části a v žádném případě jí nevládne docela a stále jí vládnou tvary spisovné. Pronikání nespisovných tvarů do koncovek i kmenů slov nám nicméně opět dokazují nestálost a rozkolísanost normy spisovného českého jazyka v 18. století.

V učebnici se objevuje například nespisovné zaměňování *i/y* za [ej], respektive - vzhledem k pravopisu učebnice - za *eg*, jak v kmenech slov („*segr*“³⁶⁷ místo *sýr*, „*zegtra*“³⁶⁸ místo *zítra*, „*vmegwám*“³⁶⁹ místo *umývám*), tak v předponách („*wegmlúwy*“ místo *výmluvy*, „*wegstúpkúw*“³⁷⁰ místo *výstupků*). Zatímco v předponě *vý-* pak zaměňování za *eg* probíhá pravidelně, zaměňování *i/y* za *eg* v kmenech slov pravidelné není, na což poukazují spisovné tvary „*bývagi*“³⁷¹ a „*býti*“³⁷², nicméně

---

³⁵⁶ Tamtéž, s. 39.

³⁵⁷ Tamtéž, s. 1.

³⁵⁸ Tamtéž, s. 50.

³⁵⁹ Oba předchozí příklady: tamtéž, s. 11.

³⁶⁰ Oba předchozí příklady: tamtéž, s. 47 – 48.

³⁶¹ Oba předchozí příklady: tamtéž, s. 1.

³⁶² Tamtéž, s. 47.

³⁶³ Tamtéž, s. 58.

³⁶⁴ Oba předchozí příklady: tamtéž, s. 1.

³⁶⁵ Oba předchozí příklady: tamtéž.

³⁶⁶ T. BERGER, *Argumentace*, s. 8 – 9.

³⁶⁷ SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, Schwarzenbergové - Sbirka rukopisů, č. 77., s. 5.

³⁶⁸ Tamtéž, s. 12.

³⁶⁹ Tamtéž, s. 21.

³⁷⁰ Oba předchozí příklady: tamtéž, s. 24.

³⁷¹ Tamtéž, s. 50.

můžeme konstatovat, že nespisovné *eg* za *í/í* v kmenech slov v učebnici jednoznačně převažuje. Oproti tomu se však v koncovkách toto zaměňování překvapivě vůbec neobjevuje a je v nich užíváno pravidelně spisovného *-í/-ý* („*hodný, rozumný, fwých prředstawených*“³⁷³).

Dále se v učebnici objevuje také nespisovné úžení *é* v *í/ý* opět v kmenech slov („*mljko*“³⁷⁴ místo mléko, „*poljwku*“³⁷⁵ místo polévku) a tentokrát v jejich koncovkách, nikoli už předponách („*czerstwý máflo*“ místo čerstvé, „*maso vzený*“³⁷⁶ místo uzené, „*czysty noże*“³⁷⁷ místo čisté). V opozici k tomu se v koncovkách objevuje běžně i spisovné *é* („*diwoké swjnie*“³⁷⁸, „*wjno gest drahé*“³⁷⁹, „*každé obcze*“³⁸⁰“).

Rovněž se v učebnici objevuje nespisovná diftongizace počátečního *ú-* za [ou] psané historickým pravopisem jako *aú-* („*aúdolí*“³⁸¹ místo údolí, jiná slova na *ú-*, respektive *aú-*, se v učebnici nevyskytují) nebo protetické *v*, opět vzhledem k historickému pravopisu psané jako *w* („*worám*“ místo orám, „*wotawú*“³⁸² místo otavu, „*wokna*“³⁸³ místo okna...). V textu se však často vyskytují i slova začínající samohláskou *o-*, u nichž není protetické *w* užito („*owcze*“³⁸⁴, „*owocze*“³⁸⁵, „*obrazy*“³⁸⁶“). Problematické je slovo *obilí*, které se na některých stránkách učebnice objevuje s protetickým *w* („*wobilj*“³⁸⁷) a někde bez něj („*obilj*“³⁸⁸). V nestálosti zápisu počátečního *o-* nebo *wo-* pak lze opět spatřovat nestálost normy českého jazyka a prolínání spisovného s nespisovným v 18. století.

V tvarosloví se nespisovnost zobrazuje v učebnici především pronikáním nespisovných koncovek *-mi* do 7. pádu množného čísla mužského rodu, což je snad nejlépe patrné z vyskloňovaných vzorů *pán* a *strom* na konci učebnice. Autor zde sice zaměnil tvary 6. a 7. pádu, nicméně na otázku 7. pádu „s kým, s čím?“ odpovídá tvary

---

³⁷² Tamtéž, s. 58.

³⁷³ Všechny tři předchozí příklady: tamtéž, s. 24.

³⁷⁴ Tamtéž, s. 5.

³⁷⁵ Tamtéž, s. 39.

³⁷⁶ Oba předchozí příklady: tamtéž, s. 5.

³⁷⁷ Tamtéž, s. 42.

³⁷⁸ Tamtéž, s. 11.

³⁷⁹ Tamtéž, s. 14.

³⁸⁰ Tamtéž, s. 48.

³⁸¹ Tamtéž, s. 13.

³⁸² Oba předchozí příklady: tamtéž, s. 5 – 6.

³⁸³ Tamtéž, s. 44.

³⁸⁴ Tamtéž, s. 7.

³⁸⁵ Tamtéž, s. 13.

³⁸⁶ Tamtéž, s. 44.

³⁸⁷ Tamtéž, s. 6 a 13.

³⁸⁸ Tamtéž, s. 5 a 14.

„*pány, pánami*“ a „*stromy, stromami*“³⁸⁹. V učebnici se v menší míře objevují i některé další nespisovné tvary, není například dodržována koncovka *-a* pro množné číslo středního rodu („*pecžený a smažený kůržata*“³⁹⁰), je užíváno koncového *-ch* („*dwouch*“³⁹¹), objevují se krácené tvary („*požehnanás*“³⁹²) a některé další.

Proniknutí nespisovné koncovky *-mi* do instrumentálu plurálu maskulin i další nespisovné jevy v učebnici mohou být sice způsobeny obecnou tendencí českého jazyka 18. století přejímat lidové tvary, ale také nás mohou odkazovat ke zdroji učebnice. Lidové tvary a mezi nimi i tvary končící na *-mi* v instrumentálu plurálu maskulin totiž do spisovného jazyka zaváděl ve své mluvnici *Čechořečnost* (1672) jako první Jan Václav Rosa a po něm je přejímali také gramatikové Doležal, Pohl, Šimek a Thám³⁹³. Samotné vzory *pán* a *strom* nás potom odkazují pouze k Rosovi, Pohlovi, Šimkovi a Thámovi, nikoli k Doležalovi, v jehož deklinaci se nevyskytují³⁹⁴.

6.5 Slovní zásoba učebnice

Ve slovní zásobě Josefovy učebnice češtiny jednoznačně převažují výrazy spojené s venkovem a zemědělským hospodařením spolu s výrazy z městského prostředí – hostince, trhu, řemeslné výroby. Slovní zásoba je na svou dobu běžná, řekla bych, že se nijak nevymyká ostatním textům z 18. století, které jsem prošla. Není ovlivněna ani žádným dialektem, objevuje se v ní pouze jedno slovo, které by k nějakému dialektu mohlo odkazovat: „*kúroptwe*“³⁹⁵ místo *koroptve*. Místy se ve slovní zásobě učebnice objevují archaismy („*gest*“³⁹⁶). V žádném případě učebnice neobsahuje neobvyklé složeniny či dokonce neologismy nebo purismy (což nás v určování jejího zdroje opět odvádí od purismu a linie jazykovědců: Pohl, Šimek, Thám).

6.6 Autorství učebnice

Jak bylo řečeno již na začátku této kapitoly, učebnice češtiny, podle které se česky učil kníže Josef ze Schwarzenbergu, bohužel není označena jménem či alespoň

---

³⁸⁹ Oba vzory: tamtéž, s. 81.

³⁹⁰ Tamtéž, s. 40.

³⁹¹ Tamtéž, s. 9.

³⁹² Tamtéž, s. 1.

³⁹³ J. VÍŠKOVÁ – J. SIROTEK, *Zpracování*, s. 184.

³⁹⁴ Tamtéž, s. 189 – 190.

³⁹⁵ Tamtéž, s. 11.

³⁹⁶ SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, Schwarzenbergové - Sbirka rukopisů, č. 77., s. 13.

iniciálami svého autora, který mi tak zůstal neznámý i po absolvovaném bádání v třeboňském archivu na pracovištích v Třeboni v kartonech knížete Karla I. ze Schwarzenbergu³⁹⁷ i v Českém Krumlově ve fasciklech týkajících se knížete Josefa³⁹⁸. Protože jméno autora není nikde explicitně zaznamenáno, snažila jsem se určit autorství učebnice alespoň zhruba na základě charakteristiky jejího pravopisu, tvarosloví a slovní zásoby, kterou jsem uvedla výše.

Vysoké postavení schwarzenberského rodu v rámci celé Habsburské monarchie by mohlo poukazovat na to, že autorem učebnice češtiny Josefa ze Schwarzenbergu byl některý významnější jazykovědec, podle společenských styků rodiny možná spíše z vídeňského okruhu. Podle mého názoru tomu tak však není. Zaprvé už jen proto, že učebnice nedodrhuje ve svém pravopise uceleně zásady jediného jazykovědce, ale spíše užívá různé zásady různých jazykovědců. A za druhé proto, že slovní zásoba učebnice nevykazuje žádné známky neologismu či purismu, čímž je vídeňský okruh jazykovědců prakticky vyloučen.

Znaky pravopisu, tvarosloví i slovní zásoby spíše nasvědčují tomu, že autorem učebnice nebyl žádný z gramatiků 18. století, ale spíše některý schwarzenberský domácí učitel, který k jejímu napsání využil jak své znalosti soudobého spisovného úzu češtiny, tak případně i některou z gramatik. Projděme si tedy nyní jednotlivé schwarzenberské domácí učitele a zkusme zjistit, který z nich by připadal v úvahu jako autor Josefovy učebnice češtiny.

Budoucí knížata Josefa i Karla vyučoval právník (dokonce profesor práv na Karlově univerzitě) a statistik Josef Antonín Riegger, později královský český guberniální rada³⁹⁹, který však do schwarzenberských služeb vstoupil až roku 1782⁴⁰⁰, což ho jako možného autora Josefovy učebnice češtiny - vedle toho, že vzhledem ke svému zaměření vyučoval mladá knížata zřejmě algebru nebo geometrii – spíše vylučuje. Stejně tak můžeme jako možného autora učebnice češtiny spíše vyloučit i dalšího domácího učitele Josefovy generace v rodině Schwarzenbergů, Dr. Leopolda Plächa, profesora dějin, knížecího radu a ředitele dvorské kanceláře⁴⁰¹. Vzhledem k tomu, že další schwarzenberský domácí učitel, ředitel vídeňských filozofických studií

---

³⁹⁷ SOA Třeboň, RAS, sekund., kart. 115 a 116.

³⁹⁸ SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, RAS, prim., F. P. b., fasc. 507 - 509.

³⁹⁹ A. MARKUS, *Josef*, s. 2.

⁴⁰⁰ M. LENDEROVÁ, *Tragický bál*, s. 101.

⁴⁰¹ A. MARKUS, *Josef*, s. 2.

Josef Mayer⁴⁰², vyučoval Josefa a Karla prokazatelně filozofii⁴⁰³, a to dokonce hned v několika cizích jazycích (německy, francouzsky a latinsky, jak dokazuje Karlova učebnice filozofie⁴⁰⁴), můžeme ho jako autora učebnice nejspíše také vyloučit.

Ve výsledku nám tedy zbyli tři schwarzenberští domácí učitelé: svobodný pán, knížecí dvorní rada a geschäftsträger (tj. knížecí zmocněnec) v Praze František Josef Hasslinger, dále kněz a doktor filozofie, profesor českokrumlovského gymnázia, pozdější schwarzenberský knihovník a biskupský pronotář Václav Všetečka a ředitel normálních škol Bauer⁴⁰⁵. Autorem učebnice mohl tedy být někdo z nich.

Vedle jmenovaných schwarzenberských domácích učitelů však jako autor Josefovy učebnice připadá také v úvahu Josef Valentin Zlobický, učitel českého jazyka na Tereziánu a od roku 1775 také první univerzitní profesor českého jazyka a literatury na Vídeňské univerzitě. Ten se totiž jako jeden z mála vídeňských jazykovědců puristickým tendencím vyhnul, což by odpovídalo pravopisu i slovní zásobě učebnice, a podle Newerkly byl prokazatelně učitelem Karla ze Schwarzenbergu: „*Zlobický...byl i učitelem mladého knížete Karla Švarcenberka...*“⁴⁰⁶. Newerkla však již bohužel neuvádí, v jakém roce konkrétně Zlobický Karla ze Schwarzenbergu vyučoval ani co ho vlastně učil. Pro Zlobického autorství Josefovy učebnice češtiny by však mohly svědčit časté pobyty Schwarzenbergů ve Vídni i pozdější Josefovo studium na Vídeňské univerzitě.

Další otázkou zůstává, jestli autor čerpal při psaní učebnice z nějaké gramatiky, a když, tak z jaké. V celkovém pohledu na pravopisnou stránku učebnice se zdá, že jednoznačně vychází z tradičního bratrského pravopisu, ustaveného náměšťskou mluvnicí, Janem Blahoslavem v *Gramatice české* (1571) a *Bibli kralickou* (1. vydání 1579 – 1594; 2. vydání 1596). Autor tento pravopis porušuje jen v psaní spřežek v textu učebnice, které se však tradicí v písařském úzu zachovaly z předešlého období a nepředstavují ve své době výjimku. Souhlásky s diakritikou v nadpisech a spřežky v textu i další rozpory mezi nadpisy a textem učebnice pak vychází z rozporu úzu tiskařského s písařským, který byl pro 18. století charakteristický. Vzhledem k tomu, že podle výše uvedených důkazů můžeme jako zdroj učebnice vyloučit gramatiku Doležalovu (*Grammatica Slavico-Bohemica*, 1746; uvádí pravopis *d'i, t'i, ňi, d'ě, t'ě, ňě*,

⁴⁰² M. LENDEROVÁ, *Tragický bál*, s. 101.

⁴⁰³ SOA Třeboň, RAS, sekund., kart. 116, inv. č. 706, sign. I-5f/1.

⁴⁰⁴ SOA Třeboň, RAS, sekund., kart. 115, inv. č. 705, sign. I-4/1-7.

⁴⁰⁵ M. LENDEROVÁ, *Tragický bál*, s. 101.

⁴⁰⁶ S. M. NEWERKLA, *Dějiny*, s. 601.

který v učebnici není respektován), všechny gramatiky Pohlovy (ruší *ů*, zavádí psaní *d'e*, *i'e*, *ňe* a *ou* místo *au*, které učebnice opět nerespektuje) a tím pádem i gramatické práce Šimkovy, které v podstatě jen šířily pravopis zaváděný Pohlem⁴⁰⁷, zůstane nám z českých gramatik vydaných do roku 1778 pouze gramatika Rosova (*Čechořečnost*, 1672) a Jandytova (*Grammatica linguae boemicae methodo facili*, 1704). Zaznamenávání krátkého *u* na začátcích slov grafémem *v* poukazuje jak k Rosovi, tak i k Jandytovi; směrodatným se zdá být až užití vzorů *pán* a *strom* na konci Josefovy učebnice češtiny. Rosa tyto vzory zavádí jako první a po něm je přejímá Pohl, Šimek i Thám (Thámovy mluvnice nepřipadají jako zdroj naší učebnice v úvahu, protože začaly vycházet až roku 1787), zatímco Jandyt je neuvádí vůbec⁴⁰⁸. Mezi Rosovou gramatikou a Josefovou učebnicí češtiny tedy lze najít nejvíce shod ve srovnání s dalšími soudobými gramatikami. Toto tvrzení jen podporuje výskyt lidových tvarů v učebnici, které hojně do spisovného jazyka zaváděl právě Rosa. Zdá se tedy, že autor učebnice češtiny knížete Josefa čerpal ze svých znalostí bratrského pravopisu s přihlédnutím k Rosově *Čechořečnosti* (1672).

---

⁴⁰⁷ R. VEČERKA – P. KARLÍK, *Mluvnictví*, s. 40.

⁴⁰⁸ J. VÍŠKOVÁ – J. SIROTEK, *Zpracování*, s. 189.

7 Závěr

Na učebnici, podle níž studoval v dětství češtinu kníže Josef ze Schwarzenbergu, je dobře patrná neutěšená situace českého jazyka, o které vypovídá také mnohá literatura týkající se právě českého jazyka a písemnictví období 18. století. Není přitom možno usuzovat, že se český jazyk nacházel v tak špatném stavu kvůli vědeckému nezájmu o něj či nepřítomnosti nejrůznějších jazykových příruček, které by vyvíjely snahu jeho normu ustálit. Právě naopak, takových jazykovědných prací existovalo v 18. století mnoho, problém tkví v tom, že každá z nich kodifikovala a zaváděla do českého pravopisu jiné zásady, často naprosto bez ohledu k předešlému historickému vývoji jazyka, k jeho vývojovým tendencím i k tomu, zda je zaváděné pravidlo v souladu se spisovným či lidovým jazykem. Takový stav české jazykovědy pak k ještě větší rozkolísanosti normy češtiny spíše přispěl, než jí zabránil.

Rozsáhlou kapitolu jsem však jazykovědnému bádání v oblasti češtiny v 18. století ve své práci samozřejmě nevěnovala jenom proto, abych došla pouze k tomuto zjištění, ale především, abych zhruba naznačila zásady obsažené v jednotlivých gramatikách, které by mi později pomohli určit autora nebo případně alespoň zdroj mnou rozebírané anonymní učebnice. Bohužel jejího konkrétního autora se mi touto cestou ani prostřednictvím bádání v archivech v písemné pozůstalosti Jana Nepomuka, Josefa Jana ani Karla I. ze Schwarzenbergu identifikovat přímo nepodařilo. Učebnice svým pravopisem totiž nepoukazuje vyloženě k jedinému gramatikovi, ale vykazuje spíše znaky jakési syntézy dobových pravopisných pravidel, pevně zakotvené stále ještě v bratrském a částečně i starším spřežkovém pravopise a v žádném ohledu nevykazující znaky přijetí pravopisných „novot“ své doby. Téměř s jistotou se tedy dá vyloučit teze, že jejím autorem byl některý český gramatik z puristického proudu 18. století; nicméně, že by jejím autorem byl někdo z jazykovědně historizujícího proudu okolo Dobrovského, je také nepravděpodobné, protože učebnice neneso ani znaky jejich pravopisných změn. Naopak velmi pravděpodobné se zdá tvrzení, že učebnici napsal některý ze tří učitelů vyučujících ve schwarzenberském domě generaci knížete Josefa, které jsem selektivně vydělila mezi ostatními schwarzenberskými učiteli jako její nejpravděpodobnější autory: František Josef Hasslinger, kněz Václav Všetečka a ředitel normálních škol Bauer. Jako autor učebnice se však nedá vyloučit ani první profesor

češtiny na Vídeňské univerzitě, Josef Valentin Zlobický, který nepodlehl jako jeden z mála jazykovědců vídeňského prostředí purismu a byl podle Newerky⁴⁰⁹ učitelem Karla ze Schwarzenbergu, přičemž však není znám předmět této Zlobického výuky ani období, v němž tato výuka probíhala.

Velmi pravděpodobné se zdá, že autor učebnice, ať už to byl kdokoli, přihlédl ke gramatice *Čechořečnost* od Jana Václava Rosy. Nelze to však tvrdit s absolutní jistotou, protože pronikání lidových tvarů do spisovného jazyka, které nám ukazuje právě k Rosovi, bylo obecnou tendencí celého 18. století a autor učebnice mohl vycházet prostě ze soudobého pravopisného úzu nezávisle na jakékoli gramatice a přihlédnout k té Rosově, až když v závěru knihy uváděl vzory *pán* a *strom*, případně dokonce přihlédnout ke gramatice jiné, která tyto vzory také uváděla (vyskytovaly se u linie jazykovědců Rosa, Pohl, Šimek).

Charakter výuky češtiny podle učebnice knížete Josefa se pak zdá být po všech stránkách poplatný jejímu účelu, tedy komunikaci vrchnosti s poddanými na českých panstvích. Svědčí pro to jak metoda výuky formou konverzace tak i obsahová stránka učebnice, v níž se vyskytují převážně slova a fráze týkající se běžného života a hospodaření na venkově, popřípadě ve městech. Z některých znaků v učebnici pak vyplývá, že výuka českému jazyku v generaci knížete Josefa byla nejméně dvouletá (trvala nejméně do roku 1780) a také že se Josef, přestože je učebnice výslovně určena pouze jemu, neučil česky sám. Otázkou je, zda-li se česky učil spolu se všemi svými bratry, nebo pouze s mladším bratrem Karlem. To, že se ve schwarzenberském rodě učili česky průkazně pouze knížecí následníci, by však napovídal spíše tomu, že se Josef učil česky pouze s Karlem, který byl také schwarzenberským knížecím následníkem, protože se měl stát budoucím zakladatelem druhé rodové linie.

Samotný fakt, že se Schwarzenbergové v dětském věku vůbec česky učili, neznamená ve srovnání s ostatní šlechtou v Čechách osmnáctého století žádný výrazný převrat. I když česká šlechta od běžného užívání češtiny v 18. století ve sféře veřejné i soukromé zcela ustoupila, není pravda, že by na češtinu zanevřela natolik, aby žádný z jejích zástupců česky vůbec neuměl a česky se ani neučil. Výše jsem poukázala na výuku češtiny v Černínském rodě, rodě Dietrichsteinů i dalších rodů a na stálé užívání češtiny mezi šlechtičkami a nižší šlechtou po celé 18. století. Jsem tedy ráda, že se mi

---

⁴⁰⁹ S. M. NEWERKLA, *Dějiny*, s. 601.

alespoň zčásti podařilo vyvrátit domněnku o úplné ignoraci a neznalosti češtiny mezi českými šlechtici osmnáctého století, což bylo také zčásti cílem mé práce.

Poněkud výjimečně však působí fakt, že si Schwarzenbergové, ještě jako cizí rod usadivší se v Čechách až ve druhé polovině 17. století, z výuky češtiny učinili jakousi rodovou tradici, přecházející z generace na generaci. V tomto se jim v rámci české vyšší šlechty mohli rovnat podle mých zjištění pouze Černínové, kteří však, na rozdíl od Schwarzenbergů, představovali starý domácí rod. Svědčí to nejspíše nejen o tom, že si Schwarzenbergové dokázali svěřené půdy v Čechách ekonomicky vážit, ale také o úctě a citu k tradicím české země, k samotné české zemi i jejím obyvatelům a svým poddaným, kterou Schwarzenbergové už od dob prvního zástupce rodu, jenž se usadil trvale v Čechách, Jana Adolfa I., trvale projevovali.

Seznam použitých pramenů a literatury

Prameny

PRAMENY ARCHIVNÍ:

- SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, Schwarzenbergové - Sběrka rukopisů, č. 77.
SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, RAS, prim., F. P. b., fasc. 447, Josef Adam.
SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, RAS, prim., F. P. b., fasc. 507, Josef Jan Nepomuk.
SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, RAS, prim., F. P. b., fasc. 508, Josef Jan Nepomuk.
SOA Třeboň, RAS, sekund., kart. 109, inv. č. 620, sign. Bb1/1.
SOA Třeboň, RAS, sekund., kart. 115, inv. č. 705, sign. I-4/1-7.

PRAMENY VYDANÉ:

- Jan BECKOVSKÝ (ed. Antonín Rezek), *Poselkyně starých příběhův českých*, 2. díl, 3. svazek, Praha 1880, s. 440 – 441.
Simona BINKOVÁ – Josef POLIŠENSKÝ (edd.), *Česká touha cestovatelská. Cestopisy, deníky a listy ze 17. století*, Praha 1989, s. 206 – 225.
V. BRANDL (ed.), *Spisy Karla staršího z Žerotína. Listové psaní jazykem českým I - III*, Brno 1870 – 1872.
František DVORSKÝ (ed.), *Staré písemné památky žen a dcer českých*, Praha 1869, s. 365 – 386.
Zdeněk KALISTA (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*, Praha 1941.
Marie KOLDINSKÁ – Petr MAŤA (edd.), *Deník rudolfinského dvořana. Adam mladší z Valdštejna*, Praha 1997.
Pavel MAREK (ed.), *Svědectví o ztrátě starého světa. Manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovicové z Pernštejna*, Historický ústav Jihočeské univerzity 2005.
Jana RATAJOVÁ (ed.), *Rodinné Paměti. Alžběta Lidmila z Lisova*, Praha 2002.

Literatura

- Adolph BERGER, *Das Fürstenhaus Schwarzenberg*, Leipzig 1866.
- Tilman BERGER, *Dobrovský und die Orthografiereformer seiner Zeit*, in: Václav Vavřínek – Hana Gladkova – Karolina Skwarska (edd.), *Josef Dobrovský. Fundator studiorum slavitorum. Sborník příspěvků z mezinárodní konference Praha 2003, Praha 2004*, s. 393 – 402.
- TÝŽ, *Tschechischunterricht in der Habsburgerfamilie ab 1526*, Wiener Slavistisches Jahrbuch 46, Wien 2000.
- Vincenc BRANDL, *Život Josefa Dobrovského*, Mníšek pod Brdy 2003.
- Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA a kol., *Dvory velmožů s erbem růže. Všední a sváteční dny posledních Rožmberků a pánů z Hradce*, Praha 1997.
- Václav BŮŽEK a kol., *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*, Praha – Litomyšl 2002.
- Ivo CERMAN, *La noblesse de Bohême dans l'Europe française. L'Enigme du français nobiliaire*, in: Michel Figeac – Jaroslaw Dumanowski – Olivier Chaline (edd.), *Le rayonnement culturel de la France en Europe Centrale du 17e siècle à nos jours*, Bordeaux-Pessac 2009, s. 365 – 385.
- TÝŽ, *Šlechtická kultura v 18. století*, v tisku.
- TÝŽ, *Zrození osvícenského kavalíra. Vzdělání a cestování Jana Karla z Dietrichsteina*, ČNM, řada historická 173, 2004, č. 3 – 4, s. 157 - 190.
- Mírek ČEJKA, *Srovnání Devotyho opisu Loutny české Adama Michny z Otradovic s původním tiskem*, in: Jiří Holý – Gertraude Zand (edd.), *Das tschechische Barock. Sprache, Literatur, Kultur*, Frankfurt, Wien 1999, s. 21 – 32.
- Václav ČERNÝ, *Generační periodizace českého baroka*, Literární archiv 27, 1994, s. 5 – 60.
- Josef DOBROVSKÝ, *Apologie für die alte, einmal angenommene, in ganz Böhmen übliche böhmische Orthographie*, Böhmisches Litteratur auf das Jahr 1780, 1780, s. 111 – 128.
- TÝŽ, *Neuerbesserte Böhmisches Grammatik mit allen erforderlichen tüchtigen Grundsätzen...*, Litterarisches Magazin von Böhmen und Mähren, Drittes Stück, 1787, s. 137.
- TÝŽ (edd. Miloš WEINGART – Stanislav PETÍRA), *Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z r. 1809 a 1819*, Praha 1940.

- Julius DOLANSKÝ, *Zrození buditele*, in: Bohuslav Havránek – Julius Dolanský (edd.),
Josef Dobrovský 1753 – 1953, Sborník studií k dvoustému výročí narození,
Praha 1953, s. 11 – 45.
- Antonín DOSTÁL, *Práce Josefa Dobrovského o tvoření slov*, in: Bohuslav Havránek –
Julius Dolanský (edd.), Josef Dobrovský 1753 – 1953, Sborník studií
k dvoustému výročí narození, Praha 1953, s. 130 – 155.
- Jan HALADA, *Lexikon české šlechty I. Erby, fakta, osobnosti, sídla a zajímavosti*,
Praha 1992.
- Josef HANZAL, *Od baroka k romantismu*, Praha 1987.
- Bohuslav HAVRÁNEK, *Historická mluvnice češtiny*, Praha 1986.
- TÝŽ, *Vývoj českého spisovného jazyka*, Praha 1980.
- Zdeňka HLADKÁ, *Lexikografie*, in: Jana Pleskalová – Marie Krčmová – Roman
Večerka – Petr Karlík (edd.), Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky,
Praha 2007, s. 164 – 198.
- Josef HRABÁK a kol., *Dějiny české literatury I. Starší česká literatura*, Praha 1959.
- Miroslav HROCH, *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*, Praha 1999.
- Benjamin JEDLIČKA, *Josef Dobrovský. Výbor z díla*, Praha 1953.
- Josef JELÍNEK, *Nástin dějin vyučování českému jazyku v letech 1774 – 1918*, Praha
1972.
- Milan JELÍNEK, *Purismus*, in: Jana Pleskalová – Marie Krčmová – Roman Večerka –
Petr Karlík (edd.), Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky, Praha 2007,
s. 540 – 572.
- Jan KŘEN, *Historické proměny češství*, Praha 1992.
- Václav KŘÍSTEK, *Etapy vývoje českého jazyka v starším období a poznámky o
staročeských pravopisných systémech*, in: J. Porák (ed.), Chrestomatie k vývoji
českého jazyka (13. – 18. století), Praha 1979, s. 9 – 17.
- TÝŽ, *Staročeské pravopisné systémy*, in: Jaromír Bělič – Adolf Kamiš – Karel Kučera
(edd.), Malý staročeský slovník, Praha 1978, s. 693 – 698.
- Anna KUBÍKOVÁ, *Ferdinand ze Schwarzenbergu. 300 let od úmrtí*, Ot 14, 2003, č. 28,
s. 23 – 29.
- Milan KUDĚLKA – Zdeněk ŠIMEČEK – Radoslav VEČERKA, *Česká slavistika
v prvním období svého vývoje do počátku 60. let 19. století*, Praha 1995, s. 247.

- František KUTNAR, *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus. Příspěvek k národnímu a společenskému obsahu češství doby obrozenské*, Praha 2003.
- Arnošt LAMPRECHT – Dušan ŠLOSAR – Jaroslav BAUER, *Historická mluvnice češtiny*, Praha 1986.
- Milena LENDEROVÁ, *Tragický bál. Život a smrt Pavlíny ze Schwarzenberku*, Praha a Litomyšl 2004.
- Milan MACHOVEC, *Josef Dobrovský. Studie s ukázkami z díla*, Praha 2004.
- Antonín MARKUS, *Josef kníže ze Schwarzenberku*, Tradice č. 1, Třeboň 1934, s. 2 – 3.
- TÝŽ, *Rod knížat ze Schwarzenberku*, Třeboň 1936.
- TÝŽ, *Úcta k sv. Václavu po třicetileté válce*, Svatováclavský kalendář 57, 1929, s. 96.
- Petr MAŤA, *Svět české aristokracie (1500 – 1700)*, Praha 2004.
- Jan MUK, *Po stopách národního vědomí české šlechty pobělohorské*, Praha 1931.
- Jan MUKAŘOVSKÝ – Josef HRABÁK (edd.), *Dějiny české literatury. Starší česká literatura*, Praha 1959.
- Stefan Michael NEWERKLA, *Dějiny výuky češtiny v Rakousku*, in: Jana Pleskalová – Marie Krčmová – Roman Večerka – Petr Karlík (edd.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*, Praha 2007, s. 580 – 613.
- TÝŽ, *Johann Wenzel Pohl – Sprachpurismus zwischen Spätbarock und tschechischer Erneuerung*, in: Gertraude Zand – Jiří Holý (edd.), *Das tschechische Barock. Sprache, Literatur, Kultur. České baroko. Jazyk, literatura, kultura*, Frankfurt – Wien 1999, s. 49 – 67.
- TÝŽ, *Tschechischlehrbücher auf dem Gebiet des heutigen Österreich seit der Thronbesteigung Maria Theresias (1740) bis zum Ende der Vormärzzeit (1848)*, diplomová práce, Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien, Wien 1996.
- Ottův slovník naučný*, sv. XIX, Praha 1902, s. 1046 – 1047.
- Josef PETRÁŇ a kol., *Počátky českého národního obrození. Společnost a kultura v 70. až 90. letech 18. století*, Praha 1990.
- Jana PLESKALOVÁ – Ondřej ŠEFČÍK, *Pravopis*, in: Jana Pleskalová – Marie Krčmová – Roman Večerka – Petr Karlík (edd.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*, Praha 2007, s. 499 – 539.

- Jiří POKORNÝ – Karel BEZDĚK, *Česká literární kultura*, in: Josef Petráň (ed.), Počátky českého národního obrození. Společnost a kultura v 70. až 90. letech 18. století, Praha 1990, s. 240 – 249.
- Jaroslav PORÁK, *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*, Praha 1979.
- TÝŽ, *Český jazyk*, in: Josef Petráň (ed.), Počátky českého národního obrození. Společnost a kultura v 70. až 90. letech 18. století, Praha 1990, s. 233 – 240.
- Albert PRAŽÁK, *Národ se bránil. Obrany národa a jazyka českého*, Praha 1945.
- Zdenka RUSÍNOVÁ – Markéta ZIKOVÁ, *Slovotvorba*, in: Jana Pleskalová – Marie Krčmová – Roman Večerka – Petr Karlík (edd.), Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky, Praha 2007, s. 249 – 280.
- Slovník naučný*, sv. VI, Praha 1887, s. 511.
- Karl SCHWARZENBERG, *Geschichte des reisschständischen Hauses Schwarzenberg*, Neustadt an der Aisch 1963.
- Jan SVÁTEK, *Habsburkové a český jazyk*, Osvěta 1886, XVI., s. 665 – 689.
- Dalibor TUREČEK, *Česká literatura národního obrození*, Pedagogická fakulta JU České Budějovice 1995.
- Radoslav VEČERKA – Petr KARLÍK, *Mluvnictví*, in: Jana Pleskalová – Marie Krčmová – Roman Večerka – Petr Karlík (edd.), Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky, Praha 2007, s. 11 – 120.
- Jarmila VÍŠKOVÁ – Jiří SIROTEK, *Zpracování českého tvarosloví u Dobrovského*, in: Bohuslav Havránek – Julius Dolanský (edd.), Josef Dobrovský 1753 – 1953, Sborník studií k dvoustému výročí narození, Praha 1953, s. 182 - 196.
- Jaroslav VLČEK, *Dějiny české literatury II*, Praha 1951.
- Jan Josef VRABEC, *Popravy na Staroměstském náměstí 21. června 1621*, Praha 1908.
- Miloš WEINGART, *Český jazyk v přítomnosti*, Praha 1934.
- Jiří ZÁLOHA, *Stručné dějiny rodu knížat ze Schwarzenberku*, Hluboká nad Vltavou 1990.

Internetové zdroje

- T. BERGER, *Argumentace reformátorů českého pravopisu mezi lety 1780 – 1850*. In Slavisches Seminar der Universität Tübingen [online]. Tübingen: Universität Tübingen, 2010, s. 5, posl. aktualizace 25. 4. 2010 [cit. 27. dubna 2011]. Dostupná: <<http://homepages.uni-teubingen.de/tilman.berger/Publikationen/Brno2010.pdf>>.

Týž, *Príspevek Jana Václava Póla k vývoji slovanské jazykovědy*. In *Slavisches Seminar der Universität Tübingen* [online]. Tübingen: Universität Tübingen, 2008, s. 6 – 8, posl. aktualizace 25. 4. 2010 [cit. 26. dubna 2011]. Dostupné na: <<http://homepages.uni-tuebingen.de/tilman.berger/Texte//handouts.html>>;

Týž, *Z dějin českého pravopisu: Jan Václav Pól*, In *Slavisches Seminar der Universität Tübingen* [online]. Tübingen: Universität Tübingen, 1999, posl. aktualizace 14. 1. 2011 [cit. 26. dubna 2011]. Dostupné na: <<http://homepages.uni-tuebingen.de/tilman.berger/Publikationen/Pohl.pdf>>;

S. M. NEWERKLA, *Recepce pravopisu Jana Václava Póla jeho vídeňskými a vídeňskonovoměstskými současnými*. In *Ústav českého jazyka FF MU* [online]. Brno: FF MU, 2010, posl. aktualizace 31. 5. 2010 [cit. 26. dubna 2011]. Dostupné na: <<http://www.phil.muni.cz/cest/pravopis/abstrakty/newerkla.pdf>>.

Seznam zkratek

aj.	a jiné
atd.	a tak dále
apod.	a podobně
č.	číslo
ČNM	Časopis národního muzea
Dr.	doktor
fasc.	fascikl
F.P.b	Familia Primogenitura besonders
inv.	inventární
kart.	karton
kol.	kolektiv
např.	například
Ot	Obnovená tradice
prim.	primoogenitura
RAS	Rodinný archiv Schwarzenbergů
s.	strana
sekund.	sekundogenitura
sign.	signatura
SOA	státní oblastní archiv
srov.	srovnej
tj.	to jest
tzv.	takzvaný

Seznam obrazových příloh

1. Titulní strana *Knjžky k učenj se česky*
2. Ukázka rukopisu z *Knjžky k učenj se česky*, z jejích stran 38 a 39
3. Jediná kresba nacházející se v Josefově učebnici češtiny, k níž je připojen popisek *der Vater*
4. Poslední oddíl Josefovy učebnice češtiny s vyskloňovanými vzory *pán* a *strom* a následujícím cvičením
5. Marie Eleonora ze Schwarzenbergu, matka Josefa ze Schwarzenbergu
6. Jan Nepomuk ze Schwarzenbergu, otec Josefa ze Schwarzenbergu
7. Josef ze Schwarzenbergu v mladším věku
8. Josef ze Schwarzenbergu v pozdějším věku
9. Karel I. ze Schwarzenbergu, mladší bratr Josefa ze Schwarzenbergu

Obrazová příloha

5 Marie Eleonora ze Schwarzenbergu, matka Josefa ze Schwarzenbergu

6 Jan Nepomuk ze Schwarzenbergu, otec Josefa ze Schwarzenbergu

7 Josef ze Schwarzenbergu v mladším věku

8 Josef ze Schwarzenbergu v pozdějším věku

9 Karel I. ze Schwarzenbergu, mladší bratr Josefa ze Schwarzenbergu